

e-ISSN: 2148-0494

derglabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Bahar 2020, Cilt:8, Sayı:1, 8:27-57

Geliş Tarihi: 16.03.2020

Kabul Tarihi: 06.05.2020

Araştırma Makalesi

Doi: <https://doi.org/10.33931/abuifd.704751>

17. Yüzyıl Osmanlısında Bir Tütün Müdafaası: Ahmed Devletî'nin *Risâletü'l-İnsâfiyye fî Bahsi'd-Duhâniyye* Adlı Risâlesi

Şenol Saylan*

Öz

Ahmed Devletî Efendi, 18. yüzyılın başında vefat eden bir Osmanlı müderrisi ve şairidir. Yaşadığı dönem olan 17. yüzyıl, tütünün Osmanlı coğrafyasına girdiği, kullanımının kısa sürede yaygınlaşmaya başladığı ve ardından tartışma ve yasaklamaların gündeme geldiği bir zaman dilimidir. Bu dönemde tütün kullanmanın hükmüyle ilgili Osmanlı toplumunda ortaya çıkan tartışmalar dönemin fikhî düşüncesine bir nevi canlılık getirmiştir. Devletî Efendi bu risâlesinde IV. Murat'ın şiddetli cezalandırmalarının gevşediği, lehte ve aleyhte pek çok risâlenin kaleme alındığı bir dönemde, tütün ve mamullerinin kullanımının mubah olduğunu ve onların şer'an ve tab'an necis olmadığını ortaya koymaya çalışır. Bu makalede tütünün dünya ve Osmanlı coğrafyasındaki tarihsel seyrine kısaca temas edildikten sonra Devletî Efendi'nin hayatı ve diğer eserleri hakkında bilgi verildi, onun tütün hakkındaki risâlesini incelendi ve muhtevasını değerlendirildi ayrıca risâlenin tahkikli metnine yer verildi.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Osmanlı, Tütün, Ahmed Devletî, *Risâletü'l-insâfiyye*.

A Tobacco Defense in the 17th Century Ottoman: Treatise of Ahmad Devletî Named *Risâletu'l-İnsâfiyye fî Bahsi'd-Duhâniyye*

Abstract

Ahmed Devletî Efendi is an Ottoman scholar and poet who died at the beginning of the 18th century. The 17th century, during which he lived, was a period in which tobacco entered the Ottoman geography, and its use became widespread in a short time. This process was followed by discussions and prohibitions. The discussions that emerged in the Ottoman society about the provision (*hukm*) of tobacco consumption in this period brought some kind of vitality to fiqh thought. The period that Devletî Efendi lived was a period in which Murat IV's severe punishments were softened and many treatments were written for and against tobacco. In this article, after briefly touching upon the historical journey of tobacco in the world and the Ottoman geography, we gave information about the life and other works of Devletî Efendi. We also evaluated his treatise about tobacco and analyzed its content and included critical edition text of the treatise.

Keywords: Fiqh, Ottoman, Tobacco, Ahmad Devletî, *Risâletü'l-İnsâfiyye*.

* Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı, ssaylan@trabzon.edu.tr
ORCID ID 0000-0003-0618-4907

Giriş

Tütün, patlıcangiller familyasından olan, latince *Nicotiana tabacum* olarak isimlendirilen bitkinin yapraklarına verilen isimdir. Tütün ve mamülleri için Arapçada yaygın olarak “duhan (دخان), tâbâk/tâbaga/tâbâgo (تابغ، طابغة، تاباغو)، Farsçada tönbâk/tönbeki/tömbâk (تنباک، تمباک)، Türkçede ise tütün¹ (تن) lafızları kullanılır.²

Anavatanı Güney Amerika’daki geçmişi oldukça eski olan, yerliler tarafından başta dış çürüklerinde ağrı kesici olmak üzere tedavi aracı ve keyif verici olarak kabul edilen tütün, daha çok dinî ayinlerde bir halüsinasyon aracı olarak kullanılmıştır. Amerika’nın keşfinden sonra 16. yüzyıl başlarında Avrupa’ya getirilen tütün, bu yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa’nın tamamıyla beraber Uzakdoğu, Hindistan, Sibirya ve Afrika’ya kadar yayılmış, 17. ve 18. yüzyıllarda üretimi ve tüketimi gittikçe artan, ticareti bizzat devlet eliyle yapılan bir ürün haline dönüşmüştür. İlk zamanlar üst sınıfın kullandığı bir madde olan tütün, ilerleyen süreçte yetişkin, kadın, çocuk hatta hamileler tarafından da içilen bir ürün olarak yaygınlık kazanmıştır. Tütün içenlerin kullandığı lüle, pipo ve enfiye kutusu gibi araçlar üzerinden de tütün içme sosyal statü sembolü olarak görülmeye başlanmıştır.³

Tüccarlar eliyle Avrupa kıtasına taşınan tütün, ona bir pazar oluşturma ve bu pazarı genişletme gayretiyle keyif verici özelliğinin yanında bazı hastalıkları tedavi edici faydalarının bulunduğu propagandasıyla kısa sürede kullanımı hızla artan bir madde olmuştur. Tütünün tedavi edici bir bitki olduğu kanaatinin oluşturulmasında dönemin hekimlerinin de önemli rolleri olmuştur. Özellikle bu konuda yazılan ilk eserlerden biri olan İspanya Kraliyet doktorlarından Nicolas Monardes’in *Historia Medicinal de las cosas que se traen de nuestras Indias Occidentales* adlı eserinin tütüne ayrılan bölümünde dış ağrısını hafiflettiği, kansere iyi geldiği, susuzluğu azalttığı gibi yirmiyeye yakın faydasından bahsedilir.⁴ İlerleyen süreçte bu eser, tütünle ilgili yapılacak tartışmalarda başvuru kitabı haline gelmiş kısa sürede pek çok dile çevrilmiştir.⁵

Tütünün kullanımının hızla yaygınlaşmasının akabinde 17. yüzyıla beraber İngiltere, İsveç, Danimarka, Rusya gibi ülkelerde yasaklamalar da başladı. Ancak bu yasaklamalar onun yaygınlaşmasına engel olamadı, bilakis kullanımını daha da arttırdı. Dinsizlerin kullandığı bir bitki olması, din adamlarının tütün kullanmasının

1 Besim Ömer, “Tâbâk/tâbaka” lafzının Antil adalarından biri olan “Tabago (تاباغو)” adasına nispetle kullanıldığını, Türkçede kullanılan tütünün ise “tüten” kelimesinden bozma olduğunu söyler. Bk. Besim Ömer, *Mükeyyifât ve Müsekkirâtın Tütünü* (İstanbul: A. Maviyan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1304), 7.

2 Abdünnâfi Efendi, “Risâletü Tahlîsü’l-insân min zulumâtî’d-duhân”, thk. F.Klein – Franke, *Le Muséon* 106/1-2, (1993),172; İbrahim el-Lekânî, *Nasîhatü’l-ihvân bi-ictinâbi’d-duhân*, thk. Ahmed Mahmud Âli Mahmud (Bahreyn: t.y.), 56; Ahmed el-Akhisârî, “er-Risâletü’d-duhâniyye”, *Tütün İçmek Haram Mıdır?*, mlf. Yahya Michot (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015), 96; Hüseyin Ahmed Huşen, *Fî Fikhü’s-selâmeti’s-sıhhiyye – et-Tedhînu numûzecen-* (Merkezi İbn İdris el-Hillî ed-Dirâsâtü’l-Fıkhîyye, t.y.), 11-13.

3 Jordan Goodman, *Tobacco in History: The Cultures of Dependence* (London: Routledge, 1993), 3; Fehmi Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 2.

4 Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Tütün*, 4; Kitabın içerik değerlendirmesi için bk. Goodman, *Tobacco*, 43-47.

5 Kitabın tütün ile ilgili bölümü bazı açıklama ve eleştirilerle beraber İbn Cânî el-İsrâilî adlı hekim tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir.

kilisede törenlerde aksırıp tıksırma, burun temizleme, balgam atma, tütün kokusu ve dumanı ile insanları rahatsız etme gibi ibadethanenin doğasına aykırı nahoşluklara sebep olması vb. nedenlerle Papalık da tütünü yasaklamaya çalışmıştır. Yaklaşık yüzyıl sürecek bir yasaklama döneminden sonra tütünün şehveti önleyen bir bitki olduğu dolayısıyla din adamlarının tütün kullanması gerektiği görüşünün de öne çıkması ile kendisi de tütün bağımlısı olan Papa XII. Benedic 1725 yılında enfiye kullanımını serbest bıraktı. Hatta Papalık tarafından kilise görevlilerinin ihtiyacını karşılamak üzere bir tütün imalathanesi kuruldu.⁶

17. yüzyılın başında Osmanlı topraklarına bazı hastalıklara şifa olduğu vurgusuyla İngilizler tarafından sokulduğunu belirten İbrahim el-Lekkânî (ö. 1631), tütünün İslam dünyasına giriş serüveni ile ilgili şöyle söyler: “Anadolu’ya el-Cîl adlı bir İngiliz tarafından; Magrib’e, tütünün faydaları hakkında nesir ve şiirleri olan ve hekim zannedilen bir Yahudi tarafından; Sudan’a bir Mecusî; Mısır’a ise, Ahmed b. Abdullah el-Hâricî adlı kan dökmesiyle meşhur bir Mağrib’li tarafından getirilmiş, buradan da Hicaz, Yemen ve Hind’e yayılmıştır.”⁷

Osmanlıda tütüne karşı ilk yasaklar I. Ahmed döneminde (1609) yürürlüğe girmiştir. Aralıklarla devam eden yasaklar IV. Murat döneminde (1631) tüm bölgeleri içeren bir yasağa dönüşmüş, 1633 yılında İstanbul’da vuku bulan büyük yangın sonrası yangının sebebi tütün ateşine hamledilmiş, tütün kullanımının yapıldığı kahvehaneler yıktırılmıştır. Tütün yasağı sıkı bir şekilde uygulamaya konmuş şiddetli cezalandırmalara başvurulmuş hatta tütün yasağına uymamak siyaseten katli sebebi sayılmıştır. Ancak bu yasaklamalara rağmen tütün kullanımında bir azalma söz konusu olmamış hatta ona rağbet daha fazla artmıştır. IV. Murat’ın ölümü ile yasaklarda gevşeme dönemine girilmiş, tütün içtiği için kâdıktan azledilen Bahâf Mehmed Efendi’nin (ö. 1064/1654)1649’da şeyhülislam olması ve tütünün mubah olduğuna dair fetvası ile beraber fiilen yasaklar göz ardı edilmeye başlanmıştır. İlerleyen süreçte tütünün ticarî boyutu öne çıkmış Osmanlı yöneticileri tarafından hem üretimi hem de ticaretinden yüksek vergi elde edilen bir ürün olarak görülmeye başlanmıştır. Ancak tütün etrafındaki tartışmalar sona ermemiş günümüze kadar devam etmiştir.⁸

17. yüzyılda tütünün kullanımının yaygınlaşmasıyla beraber İslam dünyasında tütünün dinî⁹ ve hukukî hükmü konusunda günümüze kadar devam eden yoğun tartışmalar başlamıştır. Hükmü nasslarda açıkça yer almayan ve önceki müçtehitlerin görüş belirtmediği nevâzil niteliğindeki bu mesele, taklidin hâkim olduğu ileri sürülen ve dinî islah çağrılarının yapıldığı bir dönemde, fikhî düşünceye canlılık getirmiş, gerek usul gerek fûru açısından birçok kavramın yeniden ele alınmasına yol açmış, fikhî açıdan farklı görüş ve yaklaşımların ortaya konduğu eserlerden müteşekkil bir literatürün doğmasına neden olmuştur.¹⁰

⁶ Goodman, *Tobacco*, 69; Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Tütün*, 4.

⁷ Lekânî, *Nasîhatü’l-ihvân*, 56.

⁸ Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Tütün*, 17-19; Mehmet Kalaycı – Eyüp Öztürk, “18. Yüzyıl Osmanlı Coğrafyasında Tütünün Sosyo-Kültürel Zeminine Dair Bir Metin: Ebü Sehl Numân Efendi ve Tahtlîlu’ d-Duḥān Adlı Risâlesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58/1 (2017), 11.

⁹ Tütünün dinî hükmü ile ilgili bazı değerlendirmeler için bk. Mustafa Boran, “Tütün/Sigara ve Kât Gibi Zararlı Maddelerin Dini Hükmü”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 29 (Nisan 2017), 425-455.

¹⁰ Şükrü Özen, “Tütün”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/5.

Tütün konusunda sayıları yüze yaklaşan irili ufaklı birçok risâle¹¹ kaleme alan âlimler, bu eserlerinde tütün kullanmanın dinî hükmüne dair fıkıhın geleneksel metodolojisi ve kavramları ile görüşlerini temellendirmeye çalışmışlardır. Bu eserlerinde genel olarak tütünü mubah, mekruh veya haram olarak nitelemişler bazı âlimler ise hüküm vermemeyi (*tevakkuf*) tercih etmişlerdir.¹²

Tütünü mubah görmeyenler görüşlerini temellendirmek üzere genellikle onun pis (*habîs*), bidat, israf, ihtiyaç duyulmayan gereksiz bir şey (*abes, la'v, lehv*) olduğu, sarhoşluk verdiği, dumanı ve kokusuyla insanlara eziyet verdiği, sağlığa zararlı olduğu, azap aracı olduğu, gayr-ı müslim ve kötü işlere yatkın insanların âdeti olduğu, kaynar ve kömürleşmiş şeylerin yenmesinin yasaklandığı ve tütün kullanımı hakkında sultanın yasağının bulunduğu gibi gerekçeleri zikretmişlerdir. Mubahlığını savunanlar ise haram veya mekruh olduğunu söyleyenlerin iddialarını çürütmenin yanında; tütünün faydalı ve bazı hastalıkları tedavi edici olduğu, eşyada asıl olanın mubahlık olduğu, "Ümmetim hata üzerinde birleşmez" hadisinden hareketle toplumda çok fazla yaygınlık kazanmasını tütünün mubahlığında sükutî icma bulunduğu hamletme¹³ gibi delillerle görüşlerini temellendirmeye çalışırlar.

Mer'î b. Yusuf (1063/1624), Nureddin el-Uchûrî (1066/1656), Abdülgâni en-Nablûsî (1143/1731) gibi tütünün mubahlığını savunan ve bunu ortaya koyduğu delillerle temellendirmeye çalışan âlimlerden biri de Ahmed Devletî Efendi'dir. O, 17. yüzyılın sonlarında kaleme aldığı iki eserinde tütünün haramlığına yönelik iddiaları cevaplandırmaya çalışır. Çalışmamızda bu risalelerden *Risâletü'l-İnsâfiyye fî bahsi'd-duhâniyye* adlı risalesi incelenecektir. Aynı zamanda tahkiki de yapılan risâlenin muhtevası ve değerlendirilmesine ilerleyen bölümlerde ayrıntılı olarak temas edilecektir. Diğer risâlenin içeriğine de eserleri başlığı altında kısaca değinilecektir.

1. Ahmed Devletî Efendi: Hayatı ve Eserleri

1.1. Hayatı

Tam adı Ahmed b. Abdullah Devletî er-Rûmî'dir. Osmanlı veziri, Budin eyaletinin son beylerbeyi Abdi Paşa'nın (ö. 1098/1686)¹⁴ hazinedarı Hüseyin Ağa'nın mevâlisindedir. 1648-1687 yılları arasında saltanat süren IV. Mehmed tarafından saraya alınmıştır. Buradaki eğitim sürecinden sonra müderris olmuş ve Kalenderhâne Medresesi'nde¹⁵ ders vermiştir. Devletî aynı zamanda şairdir. Sırasıyla II. Süleyman,

11 Telif edilen risalelerin geniş bir listesi için bk. Zeynüddîn Mer'î b. Yusuf el-Kermî el-Hanbelî, *Tahkîku'l-burhân fî şe'ni'd-duhân ellezi yeşrabuhü'n-nâsü'l-ân* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000), 93-108.

12 Mubah ve haram diyenlerin listesi için bk. Özen, "Tütün", 42/5-6.

13 Kalaycı – Öztürk, "Ebû Sehl Numân Efendi", 17.

14 Abdülkadir Özcan, "Abdurrahman Abdi Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/156.

15 İstanbul'da Vezneciler semtinde Bozdoğan Kemerî'nin Marmara tarafında bulunan, Fâtiş Sultan Mehmed tarafından Bizans kilisesinden çevrilmiş Kalenderhâne Câmii'nin müstemilâtı durumunda olan medresedir. Kalenderhâne Câmii, Fâtiş Sultan Mehmed'in vakıfları arasındadır ve fetihten hemen sonra kuşatmadaki hizmet ve gayretleri sebebiyle bizzat sultan tarafından Kalenderî dervişlerine zâviye olarak tahsis edilmiştir. Bkz: Semavi Eyice, "Kalenderhâne Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/251-252.

II. Ahmed, II. Mustafa ve III. Ahmed dönemlerini gören Devletî, 18 Ramazan 1117 (3 Ocak 1706) tarihinde vefat etmiştir.¹⁶

1.2. Eserleri

Tabakat ve fihrist eserleri ile katalog kayıtlarında yaptığımız araştırmalarda Ahmed Devletî'ye nispet edilen şu eserler tespit edilmiştir:

a) *Risâletü'l-İnsâfiyye fî bahsi'd-duhâniyye*: Makale konusu olan risâle ile ilgili ileride ayrıntılı bilgi verilecektir.

b) *Risâletü'l-insâfiyye fî reddi'l-kavmi'l-inâdiyye*: Önceki eser gibi bu risâle de tütün içme meselesini konu edinmiştir. Eserin mukaddimesinde Devletî, tütün içme ile ilgili tartışmaların artması, konuyla ilgili görüşlerde inat, taassup ve hevaya meylin çoğalması üzerine risâleyi kaleme aldığını belirtir. Mukaddimedede eserin ve müellifin adı zikredildiği için eserin adı ve müellife nispeti ile ilgili bir sorun gözükmemektedir. Risâle, muhteva açısından çalışma konusu diğer duhan risâlesine oldukça benzemektedir. “Eşyada aslolan ibâhadır” ilkesinden hareketle tütünün mubahlığının savunulduğu risâlede, haram olduğunu savunanların delil olarak öne sürdüğü; tütünün zararlı, habîs, eziyet verici, kokusunun rahatsız edici ve israf olduğu iddialarına cevap verilmeye çalışılır. Muhtevaları dikkate alındığında makale konusu risâlenin, bu risâlenin geliştirilmiş bir versiyonu olduğu söylenebilir. Risâlenin tespit edebildiğimiz tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Kasıdecizâde Koleksiyonu 682 numarada kayıtlı mecmua içinde 246-250. varaklar arasında yer almaktadır. Mecmuadaki diğer bazı risâlelerin istinsah tarihi hicri 1127, 1128 olarak belirtilmiş olmasına rağmen bu risâlenin istinsah tarihi ve müstensihî belirtilmemiştir.

c) *Kifâyetü't-tâlibîn ve hidâyeti's-sâlikîn*: Bu eser, İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) Arap nahvine dair muhtasarına Abdurrahmân b. Nizâmiddîn el-Câmî (ö. 898/1492) tarafından yapılan ve şârihin lakabı olan Molla Câmî adıyla tanınan şerh¹⁷ üzerine Devletî tarafından yazılan bir hâşiyedir. Eserin büyük ihtimalle müellif nüshası olan tespit edebildiğimiz tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Atif Efendi Koleksiyonu 2460 numarada kayıtlıdır. 221 varaktan müteşekkil olan nüshanın yazımı 2 Cemâziyelülâ 1107 (9 Aralık 1695) yılında tamamlanmıştır. Müellif mukaddimedede eseri sultan IV. Mehmed'in oğlu o yıl tahta çıkan sultan II. Mustafa'ya ithaf etmiştir.

Bunların dışında Suudi Arabistan Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî kataloğunda Devletî'ye iki eser daha nispet edilmektedir. Bunlardan biri *Nesâihü'l-mülûk* adıyla 3917/10 numarada kayıtlı 233-263. varaklar arasında yer alan 1040/1630 tarihli risâle, diğeri ise 3917/11 numarada kayıtlı 264-280. varaklar arasında yer alan 979/1572 istinsah tarihli *Risâle fî ahkâmi'd-dimâi'l-muhtassa bi'n-nisâ* adlı risâledir. Ancak istinsah tarihleri itibariyle birinci risâlenin Devletî'ye ait olması mümkün görünmekle beraber ikinci risâlenin ona nispet edilmesi yanlıştır. Muhtemelen mecmuada peş peşe olmaları nedeniyle her iki eserin de ona ait olduğu düşüncesiyle

¹⁶ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951), 1/167; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, nşr. Nuri Akbayar – Seyid Ali Kahraman (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 2/419.

¹⁷ Hulusi Kılıç, “el-Kâfiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/153-154.

Devletî'ye atfedilmiştir. Nitekim katalog kaydında müellif kaydının başına “muhtemelen” ifadesi eklenmiştir.

2. Risâletü'l-İnsâfiyye fî Bahsi'd-Duhâniyye Risâlesi

2.1. Risâlenin Müellife Nispeti

Her ne kadar Kasîdecizâde nüshasının katalog kaydında müellif olarak Şihâbüddîn ed-Devletâbâdî (ö. 849/1445) kaydedilmiş olsa da her iki nüshanın da mukaddimesinde müellif adı “Ahmed Devletî” olarak açıkça zikredilmiştir. Ayrıca fihrist ve tabakat eserlerinde risâle Devletî'ye nispet edilmiş, Devletâbâdî'nin bu konuda yazılmış bir eserine değinilmemiştir. Bağdatlı İsmail Paşa da Devletî'nin bu risâlesinin kendi yazdığı bir mecmua içinde yer aldığını belirtir.¹⁸ Dolayısıyla eserin Ahmed Devletî'ye nispetinde bir sorun görünmemektedir.

2.2. Risâlenin Adı, Telif Sebebi ve Tarihi

Gerek fihrist eserlerinde¹⁹ gerekse risâlenin mukaddimesinde eserin adı “Risâletü'l-insâfiyye fî bahsi'd-duhâniyye” olarak belirtilmiştir. Dolayısıyla eserin ismiyle ilgili bir tartışma söz konusu değildir.

Müellif mukaddimede risâleyi telif sebebine de değinir. Burada, yaşadığı dönemde tütün kullanımıyla ilgili tartışma ve dedikoduların arttığını ancak bu konuda sadra şifa olacak ve tartışmayı kesecek bir şeye muttali olamadığını, kendisine ulaşanların da eksik ve sorunlu olduğunu söyler ve cumhurun görüşlerini dikkate alarak meşhur delilleri kullanarak meseleyi beyan etmek üzere risâleyi telif ettiğini belirtir.²⁰

Elimizdeki nüshalarda eserin telif tarihi ile ilgili bir açıklama yer almamaktadır. Elimizdeki en eski nüsha müellifin vefatından yaklaşık üç ay önce Recep 1117/Ekim 1705 tarihinde istinsah edilmiştir. Dolayısıyla risâlenin bu tarihten önce telif edildiğini söyleyebiliriz.

2.3. Risâlenin Kaynakları

Risâlede on civarında kaynağa atıf yapılmaktadır. Aşağıda adları belirtilecek eserlerden de anlaşılacağı üzere bu kaynakların çoğunluğunu Kādî Beyzâvî'nin eserleri ile *el-Hidâye* ve şerhleri oluşturmaktadır. Yapılan alıntı ve atıflar genellikle bir kavramın tanımlanması ve hükmüyle ilgilidir.²¹ Risâlede, doğrudan duhan konusu ile ilgili önceki literatüre isim zikredilerek herhangi bir atıf yapılmamıştır. Ancak “risâlenin muhtevası” kısmında ayrıntılı olarak değineceğimiz üzere duhan ile ilgili bazı iddialar zikredilmiş ve bunlara cevap verilmeye çalışılmıştır. Risâlede adları zikredilen eserler ve müellifleri şunlardır:

Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl, Kādî Beyzâvî (ö. 685/1286).

Tavâli'u'l-envâr min metâli'i'l-enzâr, Kādî Beyzâvî (ö. 685/1286).

¹⁸ Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/167.

¹⁹ Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/167.

²⁰ Ahmed Devletî, *Risâletü'l-insâfiyye fî bahsi'd-duhâniyye* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kasîdecizâde Koleksiyonu, 672), 24b.

²¹ Örnekler için bk. Devletî, *Risâletü'l-insâfiyye* (Kasîdecizâde, 672), 28a, 28b, 32a.

el-Hidâye, Burhâneddin el-Mergînânî (ö. 593/1197).

Mi'râcü'd-dirâye ilâ şerhi'l-Hidâye, Kıvâmmüddîn el-Kâkî (ö. 749/1348)

el-İnâye şerhü'l-Hidâye, Ekmelüddîn el-Bâbertî (ö. 786/1384).

Kitâbü't-Tenbîh 'alâ müşkilâti'l-Hidâye, İbn Ebi'l-İz ed-Dımaşkî (ö. 792/1390).

Hediyetü's-su'lûk fî şerhi Tuhfeti'l-mülûk, Zileli Muharrem Efendi (ö. 1010/1601'den sonra).

Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1210) ve Ebü'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983) ise eserleri zikredilmeksizin atıf yapılan diğer isimlerdir.

2.4. Risâlenin Muhtevâsı

Devletî, risâleyi yedi fasıl ve bir hâtıme olmak üzere sekiz bölüm olarak oluşturmuş her bölümü başlıklandırmıştır. Bölümlerin başlıkları şu şekildedir: 1- Tütün yaprağının hükmü, 2- Tütünün mal oluşu, 3- Tütünün²² tanımı, 4- Tütünün mubah oluşu, 5- Tütünün kokusu, 6- Tütünün eziyet verici oluşu, 7- Tütünün israf oluşu, 8-Sonuç.

Birinci bölümde, tütünün bir yaprak olduğunu ve diğer yapraklar gibi onun da mubah olduğunu ifade ederek söze başlayan müellif, bunun delilinin naklî olduğunu belirtir ve fıkıh kitaplarında temas edilen “çok fazla yaprağın düşmesi nedeniyle tabiatı değişen su” ile ilgili hükümleri delil gösterir. *el-Hidâye* şerhi *ed-Dirâye*'ye atfen böyle bir su ile hadesten taharetin câiz olmamasına rağmen o suyu içmenin ve onunla eşyaları yıkamanın câiz olduğunu, zira o suyun temiz ve temizleyici olduğunu vurgular. Buna söz konusu hükmün tütün yaprağı dışındaki yapraklar için geçerli olduğu şeklinde itiraz edilemeyeceğini, zira “el-evrak” lafzının başındaki “el” takısının tüm fertleri kapsadığını, dolayısıyla bu konuda tütün yaprağının diğer yapraklardan farklı olmadığını söyler.²³ Bu bölümde son olarak sözü tütün yapraklarının içilmesine getiren Devletî, “diğer yapraklar kurutulup tütün yaprağı gibi kullanıldığında haram olur mu?” sorusunu sorarak ve muhataplarının buna “olmaz” şeklinde cevap verdiklerini varsayarak, haramlığı tütün yaprağına tahsis etmenin sırf bir taassup olduğunu belirterek bu bölümü sonlandırır.²⁴

Müellif ikinci bölümde tütünün mal olmadığı dolayısıyla mubah olamayacağı şeklindeki iddialara cevap vermek üzere onun mal olduğunu ortaya koymaya çalışır. Hanefî mezhebinin mal tanımını²⁵ esas alan Devletî'ye göre tütün maldır, zira

²² Devletî Efendi risalede “duhân” lafzını tütün bitkisi, içilen tütün mamülü/içme aleti ve tütünün dumanı anlamlarında kullanır. Burada tanımı yapılan, günümüzde pipo, sigara vb. isimlerle anılan tütün mamülü/aracıdır.

²³ Tütün yaprağının necis olmadığını ortaya koymak üzere zikredilen argümanlar sorunlu görünmektedir. Tütünün içilmesi ile ilgili bir konuya, temizlik bölümünde zikredilen ifadelerin delil getirilmesi bir yana, sadece “yaprak” kelimesinin mutlak olarak zikredilmesi nedeniyle tüm yaprakların temiz olduğu sonucuna ulaşmak yanlış bir genellemedir. Zira söz konusu yaprakların zehirli veya renklendirici olması durumunda düştüğü suyun içilmesi ve elbisenin yıkanmasında kullanılması ile ilgili hüküm değişecektir. Ayrıca bir bitkinin kendisinin mubah olması ondan elde edilen tüm ürünlerin mubah olmasını da gerektirmez. Örneğin yenilmesi mubah olan üzüm veya haşhaş bitkisinden şarap veya uyuşturucu imal edildiğinde, bitkilere kıyasla elde edilen ürünlerin de mubah olduğu söylenemez.

²⁴ Devletî, *Risâletü'l-insâfiyye* (Kasîdecizâde, 672), 25a-25b.

²⁵ Genel olarak Hanefiler malı “mevcut olup biriktirelebilen ve insanların kendisinden faydalandığı, iktisadi bir değer taşıyan şey” olarak tanımlarken cumhur “kendisinden faydalanılması mubah

mevcuttur ve insan tabiatı ona meyleder. İnsanların tamamının veya bir kısmının onu mal edinmek istemesi ile onun mal oluşu sabit olur. Onun hakkında şer'î bir yasak söz konusu olmadığı için de tütün mütekavim bir maldır ve onun alım-satımı câizdir.²⁶

Şer'î hükmü ile ilgili değerlendirme yapmadan önce sigaranın tanımının yapılmasının gerekli olduğunu söyleyen Devletî, üçüncü bölüme sigaranın tanımını yaparak başlar. Sigarayı, "yakılmasıyla kendisinden farklı bir duman çıkan, sıcaklığını inceltmek için kendisine bir parça toprağın karıştırıldığı, delikli bir odundan emilen bir köz parçası" şeklinde tanımlar.²⁷

Sigaranın ateş ve toprak parçalarından müteşekkil olduğu, bu ikisinin ise haram olduğunun²⁸ söylenemeyeceğini belirten müellif, insanların kendileriyle gıdalandığı şeylerin tümünün dört elementten (ateş, hava, su, toprak) mürekkep olduğunu belirtir.²⁹

"Duman (duhan) azap aracıdır ve kendisiyle azap edilen şeyin kullanımı da haramdır"³⁰ iddiasına ise "su ve çekirge de azap aracıdır ama onlar ittifakla helaldir" şeklinde cevap verir. Aynı şekilde "her duman zararlıdır ve defî vaciptir" sözü ile genel bir yasaklamada bulunmanın³¹ batıl olduğunu belirterek, bazı dumanların zararlı olmadığını söyler. Bu bağlamda bazı madenlerin (tuz, sülfat, nişadır) buhar ve dumandan meydana gelmesini ilahi hikmetlerden sayar.³²

Bu bölümde ayrıca insan vücuduna giren şeylerin yeme, içme, yalama ve emme yoluyla ulaştığını, tüm bu yollarla alınan maddelerin de orucu bozduğunu, dolayısıyla tütün dumanının da orucu bozduğunu söyleyerek tütün içmenin oruca etkisi konusundaki kanaatini de belirtir.³³

Dördüncü bölümde müellif, usulcülerin "eşyada aslolan ibâhadır" ve fakihlerin "eşyada aslolan temiz olmaktır" ilkeleri çerçevesinde tütün içmenin mubahlığını ortaya koymaya çalışır ve bu ilkeye dayanak teşkil eden ayetlerle³⁴ istidlalde bulunur. Tütünün mubah veya temiz olmadığını belirten bir nass bulunmadığını belirterek onun mubah ve temiz olduğunu temellendirmeye çalışır.³⁵

Devletî, tütünün haram ve necis olduğunu iddia edenlere cevap verdikten sonra onun mekruh olduğu iddialarına³⁶ değinir. Ona göre tütün içmenin mubâhlığı sabit olduğunda onun aynı zamanda mekruh da olmaması gerekir. Zira ibâha mehruhun zıttıdır, mubah olan bir şey kerahetle nitelenemez. Cevâz ise hürmetin zıttıdır. Bu nedenle her mubah câizdir, ancak her câiz olan mubah değildir.³⁷ Bir şeyin

olan, şer'an temiz olan, necis olmayan şey" olarak tanımlar. Bu tanımlardan hareketle Cumhuriyet necis olan şeyleri mal kabul etmez. Mal tanımının ayrıntıları için bkz: Hasan Hacak, "Mal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/461-465.

²⁶ Devletî, *Risâletü'l-insâfiyye* (Kasîdecizâde, 672), 25b.

²⁷ Devletî, *Risâletü'l-insâfiyye* (Kasîdecizâde, 672), 25b-26a.

²⁸ Abdülmelik el-İsâmî, *Risâle fî tahrîmi şürbi'd-duhân* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Koleksiyonu, 538), 7b-8a; Akhisârî, "er-Risâletü'd-duhâniyye", 91.

²⁹ Devletî, *Risâletü'l-insâfiyye* (Kasîdecizâde, 672), 26a.

³⁰ İsâmî, *Risâle fî şürbi'd-duhân* (Bağdatlı Vehbi, 538), 7a; Akhisârî, "er-Risâletü'd-duhâniyye", 91

³¹ Akhisârî, "er-Risâletü'd-duhâniyye", 95.

³² Devletî, *Risâletü'l-insâfiyye* (Kasîdecizâde, 672), 26a.

³³ Devletî, *Risâletü'l-insâfiyye* (Kasîdecizâde, 672), 26a.

³⁴ Enâm, 6/145; Şuara, 26/7; Hac, 22/5; Hacr, 15/19; Bakara, 2/29; Araf, 7/32.

³⁵ Devletî, *Risâletü'l-insâfiyye* (Kasîdecizâde, 672), 26b.

³⁶ Kermî, *Tahkiku'l-burhân*, 114, 124, 147.

³⁷ Buradaki ifadelerinden, usulcüler arasında var olan "câiz ve mubahın eş anlamlı olup olmadığı" şeklindeki tartışmada, Devletî Efendi'nin câizin mubahtan farklı, daha kapsamlı olduğu görüşünü

câiz olmadığı söylendiğinde haramlık sabit olur, dolayısıyla ibaha da nefyedilmiş olur. Mubah olmadığı söylendiğinde ise mekruhluk sabit olur, cevaz ise nefyedilmiş olmaz, cevazın kerahetle bir arada bulunması câizdir.³⁸

Ayrıca kerahetin şer'î ahkâmdan olduğunu söyleyen müellif, içtihat ehliyeti şartlarının kendi döneminde bulunmaması³⁹ nedeniyle bir kimsenin, kıyasla keraheti tespitinin câiz olmadığını ifade ederek tütün için "mubahtır ancak mekruhtur" şeklinde bir ifade kullanmanın uygun olmadığını belirtir. Aynı şekilde tütün içme için "mübtela olmak" tabirinin kullanılmasının⁴⁰ da doğru olmadığını zira fukaha istilahında bu tabirin haram olan şeyler için kullanıldığını söyler.⁴¹

Beşinci bölümde tütünün kokusu ile ilgili hususlara değinen Devletî, onun habîs-tayyip oluşu ile ilgili tartışmalara geçmeden önce kokunun keyfiyeti ile ilgili bazı bilgiler verir. Keyfiyetin kategorilerinin (*makûlât*) duyu organlarıyla hissedilen keyfiyetler, iç duyularla bilinen keyfiyetler, niceliklere bağlı keyfiyetler ve kabiliyetle ilişkili keyfiyetler olmak üzere dört grup olduğunu; koklama duyusu ile hissedildiği için kokunun birinci gruba dâhil olduğunu belirtir. Ona göre koku, balın tatlılığı gibi etkileyen niteliklerden (*efâliyyât*) değil, etkilenen niteliklerdendir (*infîliyyât*). Zira algılama esnasında kokunun niteliğini içeren havanın burun sinirlerine ulaşması nedeniyle hislerde etkilenme meydana gelir. Tütün dumanının kokusu hava ile koku sinirlerine (*haysûm*) ulaştığı gibi dumanın kendisi de ulaşır, tütün içmenin orucu ifsat etmesinin sebebi de budur. Kokuların mizaca uygun olanları güzel, uygun olmayanları ise kerih olarak nitelenir.⁴²

Müellif, tütün dumanı ve kokusunun keyfiyeti ile ilgili bu açıklamalardan sonra tütünün yaprağı gibi duman ve kokusunun da helal ve tayyip olduğunu, haram kılınan yiyeceklerin dört çeşit olduğunu söyler: Saygınlıktan dolayı (insan), necis olması nedeniyle (domuz), yenmeye uygun olmadığı için (taş, toprak) ve Arapların tabiatının habîs görmesi nedeniyle (kurbağa) haram olanlar. Ona göre, dördüncü gruba örnek olan kurbağanın haramlığı necis olması nedeniyle değildir. Zira onun necis olduğuna dair bir delil yoktur. Ayrıca kurbağa içinde bulunduğu suyu da ifsat etmez. Bilakis onun haramlığı Arapların onu habîs görmesindedir, zira tabiat olarak bu şeyleri habîs görmeleri nedeniyle şeriaten önce de onu yemiyorlardı. Tütün içmenin hükmünü son çeşitle ilişkili gören müellif ayrıntılı olarak habîs-tayyibât meselesine değinir. Ona göre Arapların habîs gördüğü ve Allah'ın haram kıldığı her şey şer'an ve tab'an haramdır. Onların tayyip gördüğü ve Allah'ın helal kıldığı her şey ise şer'an ve tab'an helaldir tayyiptir. Hanefilerin "hüküm çoğunluğa göredir" ilkesi çerçevesinde hükümlerde Arapların çoğunluğunun tabiatının dikkate alınacağını söyleyen Devletî'ye göre çoğunluk da bir fazla ile hâsıl olur. Ehl-i şeriat azınlığı yok hükmünde (*ma'dûm*) kabul etmişlerdir, ma'dûm ile de şer'î hüküm sabit olmaz.

benimsediği anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili tafsilat için bk. Ali Bardakoğlu, "Câiz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/27.

³⁸ Devletî, *Risâletü'l-insâfiyye* (Kasıdecizâde, 672), 27a.

³⁹ Konunun içtihadın inkırazı meselesi ile ilişkisi hususundaki bazı değerlendirmeler için bk. Kaşif Hamdi Oğur, "17. Yüzyıl Osmanlı Fıkıhçılarının Nevazile Yönelik Fıkıhî Argümantasyonu (Mehmed Fıkıhî el-Aynî ve Risâletü'l-d-Duhân ve'l-Kahve Örneği", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) – XVII. Yüzyıl*, ed. Hidayet Aydar – Ali Fikri Yavuz (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 387-388.

⁴⁰ Abdünnâfi Efendi tütün tiryakileri için bu ifadeyi kullanır. Bk. Abdünnâfi, "Tahlîsü'l-insân", 176.

⁴¹ Devletî, *Risâletü'l-insâfiyye* (Kasıdecizâde, 672), 27a.

⁴² Devletî, *Risâletü'l-insâfiyye* (Kasıdecizâde, 672), 27a-b.

Dolayısıyla bazı Arapların tütününü inkâr etmelerine ve onu habîs saymalarına iltifat edilmez, zira şer'an onların tabiatları yok hükmündedir.⁴³

Müellif, habâis-tayyibât ayırımında şehirli (yerleşik) ve zengin Arapların tabiatlarının dikkate alınacağını, buldukları her şeyi yiyen bedevî (göçebe) ve fakir Arapların dikkate alınmayacağını söyler. Bu çerçevede, şehirli Arap eşrafi ve zenginlerinin tütününü kullandıklarını, her yerde hatta Haremeyn'de bile içtiklerini, onu kullanmayan ve terk edenlerin yok denecek kadar az olduğunu belirterek tütünün habîs olmadığını ortaya koymaya çalışır.⁴⁴

Devletî, beşinci bölümün sonunda muhataplarının “bir şeyden hoşlanma ve lezzet alma hususunda zühd sahibi ve sâlih olanların tabiatının dikkate alınacağı, tütün kullananların tabiatının ise fisk, fesad ve taassub taşıdığı” iddialarına⁴⁵ temas eder. Her ne kadar Şâri'in ifadeleri bunu desteklemese de “salih kişinin tabiatının dikkate alınacağı” görüşünün kabul edilebileceğini, ancak tütün kullananların sâlih olmadığı iddiasının ve onların tabiatını fisk ve fesada yormanın asla kabul edilemeyeceğini belirtir. Zira Hz. Peygamber salâhı, namaz, oruç, zekât, hac ve güzel söz olarak tefsir etmiştir. Ona göre, amel-i salihden murat imanda ihlas ve sebatır.⁴⁶ Tütün içenler de ihlas ve sebat sahibidirler. Tütünü haram kılmak, yasaklamak ve ona tan etmek zühd ve takva değildir, bilakis şer'î kitaplarda açık bir ifade ve işaret olmaması nedeniyle bu, taassub, fisk ve cehaletir.⁴⁷

Müellif Arapların tütününü habîs görmemeleri, onu yasaklayan şer'î bir delil ve kıyas⁴⁸ olmaması, zengin şehirli Arapların tamamının ondan hoşlanması ve şer'î delilde⁴⁹ ifade edilen yeryüzündeki nimetlerden olması⁵⁰ gibi gerekçelerle tütünün helal ve tayyip olduğunu belirtir.⁵¹

Altıncı bölümde Devletî, tütünün eziyet verici olduğu iddiasını⁵² ele alır. Eziyet veren şeylerin haram, mekruh ve bu ikisi arasında olanlar şeklinde üç çeşit olduğunu belirten müellif tütünü bu çeşitlerden birine dâhil etmez. Ona göre haram olan birinci grup şeyler şehirli zengin Arapların hoşlanmadığı/tiksindiği (kurbağa vb.) şeylerdir. Mekruh olan ikinci grup, selim tabiatların tiksindiği ancak şâri'in mekruh kıldığı

43 Devletî, *Risâletü'l-insâfiyye* (Kasîdecizâde, 672), 28a-b.

44 Devletî, *Risâletü'l-insâfiyye* (Kasîdecizâde, 672), 28b.

45 Abdünnâfi, “Tahlîsü'l-insân”, 174-175; İsamî, *Risâle fi şürbi'd-duhân* (Bağdatlı Vehbi, 538), 7a.

46 Devletî Efendi'nin salah ve amel-i sâlih kavramlarını bu manaya indirgemesi çok doğru gözükmemektedir. Zira gerek K. Kerim gerekse hadislerde sâlih kavramı ve türevleri çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Ancak fıkıh literatüründe daha ziyade “iyi, hayırlı iş ve davranış” ile “dinî ve ahlâkî bakımdan iyi davranışlara sahip kişi” anlamlarının öne çıktığı söylenebilir. Salih kavramının anlamları için bk. Mustafa Çağrı, “Sâlih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/31-32.

47 Devletî, *Risâletü'l-insâfiyye* (Kasîdecizâde, 672), 29b-30a.

48 Kıyası risalede genellikle “rey” anlamında veya usuldeki teknik anlamı (analoji) üzere kullanan ve olumsuzlayan Devletî, burada kıyası “tümevarım yoluyla ulaşılmış genel kural” anlamında ve olumlayarak kullanıyor gözükmemektedir.

49 “O, yeryüzünde ne varsa hepsini sizin için yarattı...”, Bakara, 2/29.

50 Söz konusu ayeti sadece yeme ve içmeye hasretmek doğru değildir. Çünkü yeryüzünde insanlar için yaratılmış olan şeyler onlar için pek çok dini ve dünyevi faydayı içerebilir. Hatta bu faydaların çoğu yeme içme dışındaki faydalardır, zira Allah'ın yeryüzünde yarattığı şeylerin çoğu (taşlar, ağaçlar vb.) yeme içmeye uygun değildir. Dolayısıyla bu ayetin tütünün içilmesinin mubah olduğuna delalet ettiği söylemek çok doğru görünmemektedir. Benzer bir tartışma için bk. Abdünnâfi, “Tahlîsü'l-insân”, 173.

51 Devletî, *Risâletü'l-insâfiyye* (Kasîdecizâde, 672), 29b.

52 Akhisârî, “er-Risâletü'd-duhâniyye”, 92; Lekânî, *Nasîhatü'l-ihvân*, 64, 70.

(soğan vb.) şeyler. Üçüncü grup ise şer'an veya tab'an haram ve mekruh olmayan ancak selim tabiatın kendisinden hoşlanmadığı, bu nedenle de onlara eziyet veren ve ortadan kaldırılması müstehap olan ter vb. kerih kokulardır. Müellife göre tütün bu gruplardan birine dâhil olmadığı için eziyet verici olarak nitelendirilemez. Bazıları hoşlanmasa da şehirli zengin Arapların çoğu ondan nefret etmediği için tütünde eza yoktur. Tütün şer'an ve tab'an helaldir, soğan gibi eza sebebiyle mekruh olduğuna dair de bir delil vârid olmamıştır. Günümüzde müçtehit bulunmadığından tütün için kıyas yapmak da batıldır.⁵³

Devletî Efendi, tütünün habîs ve eziyet verici olmadığını vurguladıktan sonra habâis-tayyibât ayırımına göre nesnelere; tab'an ve şer'an habîs olanlar (dışkı), tab'an ve şer'an tayyip olanlar (tütün), sadece tab'an tayyip olanlar (şarap), sadece tab'an habîs olanlar (varildeki kötü kokulu su), sadece tab'an mekruh olanlar (ter ve kir) ve sadece şer'an mekruh olanlar (soğan), şeklinde sınıflandırır ve tütünü hem şer'an hem de tab'an tayyip olan şeyler arasında zikreder.⁵⁴

Yedinci bölümde müellif tütünün israf olduğu iddiasına⁵⁵ değinir. İsrâfı "helali haram kılmak, harama karşı gelmek ve yemede aşırıya gitmek" olarak tanımlayan Devletî, tütün kullanımının bu tanıma göre israf olmadığını, doyana kadar tütürmenin helal ve tayyip olduğunu, bazı özel durumlar haricinde bundan fazlasının haram olacağını belirtir.⁵⁶ Ayrıca tanıma göre tütün kullanımının değil, Yahudilerin ve Mutezilenin yaptığı gibi akılla ve yok hükmünde olan azınlığın tabiatını dikkate alarak onu haram kılmanın israf olduğunu belirtir.⁵⁷

Sonuç bölümde de tütünün gıda olmadığı ve ondan nimetlenilemeyeceği iddiasına⁵⁸ cevap veren müellif, tütün kullanımını yemekten önce ve sonra ana yemeğe ilave olarak yenen meyveye benzetir ve onun gıdalanma açısından ilave olduğunu, bu nedenle meyveler gibi mubah olduğunu söyler. İlave bir nimetlenme olmaları nedeniyle ateşe "kış meyvesi", mizaha da "fakihe" denildiğini belirtir.⁵⁹

Tütün kullanımı ile ilgili bu kanaatine rağmen müellif onun terkedilmesinin evlâ olduğunu ancak bunun verâ nedeniyle olduğunu, yoksa haram, şüpheli⁶⁰ veya mekruhtan ihtiyaten kaçınmakla ilgili olmadığını söyler. Haramda zühdün farz, helalde ise nafil olması nedeniyle, helalde zühdün daha faziletli olduğunun

⁵³ Devletî, *Risâletü'l-insâfiyye* (Kasîdecizâde, 672), 30a-b

⁵⁴ Devletî, *Risâletü'l-insâfiyye* (Kasîdecizâde, 672), 30b

⁵⁵ Lekânî, *Nasîhatü'l-ihvân*, 84; Akhisârî, "er-Risâletü'd-duhâniyye", 92

⁵⁶ Zikredilen anlamları da içeren geniş bir anlama sahip israf kavramı, fıkhîta daha çok "değersiz bir amaç uğruna fazla mal harcamak, harcamada haddi aşmak, meşrû bir konuda harcanması gerekli olan ölçüden fazlasını harcamak" anlamında kullanılmıştır. Neyin israf olduğunun belirlenmesinde ekonomik, sosyal ve kültürel şartlar ile ferdî ve içtimaî refah seviyesi dikkate alınarak din, akıl ve örfün belirleyici olduğu söylenebilir. Bu nedenle Devletî'nin "haramı helal kılma" anlamını da öne çıkararak tütünün israf olmadığı kanaati, ferdî ve sosyo-kültürel şartların değişimi de dikkate alınarak yeniden değerlendirilmeye muhtaçtır. İsrâf kavramı için bk. Cengiz Kallek, "İsrâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/178-180.

⁵⁷ Devletî, *Risâletü'l-insâfiyye* (Kasîdecizâde, 672), 31a-b

⁵⁸ Lekânî, *Nasîhatü'l-ihvân*, 70; Akhisârî, "er-Risâletü'd-duhâniyye", 91.

⁵⁹ Devletî, *Risâletü'l-insâfiyye* (Kasîdecizâde, 672), 32a.

⁶⁰ Muhtemelen Devletî, tütünün Hanefilerin "ihtilâflı yiyeceklerde, şüpheli şeylerde tahrîm tercihi edilir" ilkesi bağlamında değerlendirilmesine engel olmak düşüncesiyle şüpheli ifadesini zikretmiştir.

söylendiğini bu nedenle tütün kullanımının terkedilmesinin daha faziletli olacağını belirtir.⁶¹

Risâlenin sonunda Devletî, kendisinin tütün kullanmadığını ancak mesele ile ilgili değerlendirmelerde insafli hareket etmenin gerekli olduğunu, üstünkörü bir düşünmeyle, kalabalıkların ve ulemaya muhalefet edenlerin sözlerine iltifat ederek, tütünü reddetme hususunda acele etmemek gerektiğini, bilakis adalet ve insaf sahibi, tabiatı taassup ve yoldan sapmadan korunmuşlardan beklenenin, sürekli düşünme ve çabalamak, cahillerin kınamasından korkmadan Allah'a iftira etmekten kaçınmak olduğunu belirtir.⁶² Ayrıca yer yer tütün kullananlara karşı zikredilen ağır ifadelere cevap verirken kendisi de benzer ifadeler kullanır.

2.5. Devletî Efendi'nin Delillendirmesine/Argümantasyonuna Genel Bir Bakış

Devletî Efendi'nin risalede, tütünün mubahlığı hususundaki istidlâlini genel olarak "eşyada aslolan ibâhadır", "eşyada aslolan temiz olmaktır" ilkeleri ile hüsün-kubuh, habâis-tayyibât ayırımı üzerine bina ettiği söylenebilir. Tütünün yaprağı, dumanı ve kokusunun necis olmadığı, tütün içmenin eziyet verici ve israf olmadığı gibi risalede serdettiği görüşlerini de büyük oranda bu ilkelere dayandırdığı anlaşılmaktadır. Nitekim onun, "tütünün haramlığı hususunda şer'î delil ve kıyas olmadığı ve o tayyip olduğu için tütün mubahtır"⁶³ ifadesi bu yaklaşımını özetler niteliktedir. Bu nedenle delillerinin değerlendirileceği bu bölümde daha çok söz konusu ilkeler üzerinde durulacaktır. Diğer delillerle ilgili değerlendirmelere ilgili yerlerde dipnotta işaret edilmeye çalışılmıştır.

Devletî'nin en temel dayanağı olan "eşyada aslolan ibâhadır" ilkesi, usul literatüründe iki açıdan ele alınmıştır. Bu ilke, şeriaten önce veya fetret dönemi kabul edilen dönemler için kullanıldığında "sorumluluğun olmaması (*adem-i muâhaze*)" olarak anlaşılmış ve "ibâha-i asliyye" kavramı ile ifade edilmiştir. Bazı âlimler ise bu dönemlerde yasaklığın asıl olduğunu savunurken, bazıları da görüş açıklanamayacağı kanaatini belirtmiştir. Şeriatın vârid olmasından sonrası için kullanıldığında ise "aksine delil bulunmadıkça mükellefin bir şeyden yararlanıp yararlanmama veya bir fiili işleyip işlememe hususunda serbest bırakıldığı (*tahayyür*)" şeklinde anlaşılmış ve bu anlamı ifade etmek üzere "ibâha-i şeriyye" kavramı kullanılmıştır. Şeriatın gelmesinden sonra haramlığı ortaya koyan bir delil olmadıkça nesnelere asıl olanın mubahlık olduğu ilkesi, başta Hanefiler olmak üzere çoğunluk tarafından benimsenmiştir. Ancak kısmen konunun "aslî ibâha" kavramıyla karma biçimde ele alınması nedeniyle bazı âlimler tarafından mubahlığı hakkında özel delil bulunmadıkça temel ilkenin yasaklık olduğu ve bazı meselelerde haramlığın asıl, mubahlığın istisnâî olduğu görüşleri de ileri sürülmüştür.⁶⁴ Muhtemelen söz konusu tartışmaların da etkisiyle er-Râzî (ö.606/1210) ve sonrası dönemde "faydalı şeylerde

⁶¹ Devletî, *Risâletü'l-insâfiyye* (Kasîdecizâde, 672), 31b.

⁶² Devletî, *Risâletü'l-insâfiyye* (Kasîdecizâde, 672), 32b.

⁶³ Devletî, *Risâletü'l-insâfiyye* (Kasîdecizâde, 672), 28b.

⁶⁴ İbrahim Kafi Dönmez, "Mubah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/342; Ali Bardakoğlu, "İstishâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/379.

asıl olan ibâha, zararlı olan şeylerde asıl olan tahrîmdir” şeklinde formüle edilen ayırım, usulcülerin çoğunluğu tarafından da benimsenmiştir.⁶⁵

Müteahhir Hanefilerin çoğunluğu gibi “faydalı şeylerde asıl olan ibâha, zararlı olan şeylerde asıl olan tahrîmdir” ilkesini benimsediği düşünülen Devletî, tütünü zararlı ve necis olan şeyler arasında değerlendirmede için onun mubah olduğu kanaatindedir. Nitekim eserin muhtevası kısmında da ifade edildiği üzere o, risalenin büyük bir kısmını tütünün haramlığı ile ilgili bir delil bulunmadığı, onun zararlı ve necis olmadığı düşüncesini ispatlamaya ayırmıştır. Özellikle tütünün zararlı olmadığı, aksine pek çok faydasının bulunduğu şeklindeki kanaatinin, döneminde tütün kullanımını arttırmayı hedefleyen tütün tacirleri tarafından yayılan ve tütün kullanıcıları arasında da yaygın bir kabul olduğu düşünülen “tütünün her derde deva bir ilaç olduğu” telakkisi üzerine dayandırıldığı anlaşılmaktadır. Ancak günümüzde tıp ilminin tütün kullanımının insan sağlığına etkisi ile ilgili ulaştığı veriler, onun zararlı olmadığı kanaatini ortadan kaldırmaktadır.⁶⁶ Dolayısıyla tütünün mubah olduğu kanaatinin, onun zararlı olmadığı hatta faydalı olduğu düşüncesinden hareketle “ibaha-i asliyye” ilkesine dayandırılması imkanının yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir.

Devletî Efendi'nin tütünün mubah oluşunu temellendirmede atfı yaptığı bir diğer ilke hüsün-kubuh ayırımıdır. Usul eserlerinde “hâkim” başlığı altında ele alınan hüsün-kubuh meselesi, hükümlerin kavranmasını sağlayan bir yol anlamında, bir şeyin hüsün (iyilik/güzellik) veya kubuh (çirkinlik/kötülük) oluşunun akılla bilinip bilinemeyeceği ve bu bilgiye bir sonuç bağlanıp bağlanmayacağı tartışmaları ile ilgilidir. Bu tartışmada temelde Eş'ariyye, Mu'tezile ve Mâturîdiyye'ye ait üç görüş bulunmaktadır. Eş'ariler fiillerin özünde hüsün ve kubuh olmadığını onların sadece dinin haber vermesiyle bilineceğini söyler. Mutezileye göre fiillerin özlerinde hüsün-kubuh vardır ve akıl bu niteliklerin büyük bir kısmını kavrayabilir. Aklın kavradığı bu nitelikler üzerine şer'î bildirim olmaksızın da hüküm bina edilebilir. Mâturîdiler de fiillerin çoğunluğunun aklın idrak edebileceği hüsün-kubuh vasıflarına sahip olduğunu kabul ederler. Ancak onlar Mu'tezile'den farklı olarak şer'î teklif için şer'î bildirim gerekli olduğunu belirtirler.⁶⁷

Hüsün-kubuh tartışmasında bir Hanefî olarak Devletî Efendi, Eş'arî görüşünü benimser. O, fiillerin zatlara açısından eşit olduğunu iyilik/güzellik-kötülük/çirkinlik, sevâb-ikâb içermediklerini, bu vasıfları Şâri'in hitabı ile elde ettiklerini belirtir. Ona göre hasen şeriatın hasen dediği, kabih de şeriatın kabih dediğidir. Bu nedenle haram kılan şer'î bir delil olmadığı için tütünün haramlığını iddia eden kimsenin Eş'arî mezhebinden olamayacağını, kabih akılla tespit eden Mutezileden olacağını belirtir. Bu nedenle de rey ile tütünü haram kılmayı, haramı helal kılmak olarak değerlendirir.

⁶⁵ Fahreddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *el-Mahsûl*, nşr. Tâhâ Câbir Feyyâd el-Ulvânî, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997), 105; Sirâcuddîn Maḥmûd b. Ebî Bekr el-Urmevî, *et-Tahsil mine'l-Mahsûl*, thk. Abdulhamîd Âlî Ebû Zenid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988), 2/311,314; Şehabeddin Ahmed b. İdris b. Abdürrahim el-Karâfî, *ez-Zahîre*, thk. Muhammed Haccî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 1/155; Cemaleddîn Abdürrahîm b. el-Hasan el-İsnevî, *et-Temhîd fi tahrîci'l-fürû ale'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan Hayto, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 487.

⁶⁶ Tıbbî bazı değerlendirmeler için bk. Alparslan Özyazıcı, *Alkollü İçkiler Sigara ve Diğerleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2005), 123-157.

⁶⁷ Hüsün-kubuh kavramları ve hükümlerin idrakini sağlamadaki rolleri için bk. İlyas Çelebi, “Hüsün ve Kubuh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/59-63; Ahmet Akgündüz, “Hâkim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/182-183.

Tütünün mubahlığı hususunda Devletî Efendi'nin esas aldığı ilkelerin bir diğeri habâis-tayyibât ayırımıdır. Fıkıhta, helal ve haramın tayininde özel bir delil bulunmadığında, ibaha-i asliyye'ye göre mubahlık hükmünü verilmesinde habâis-tayyibât ayırımını dikkate almak, genel kural olarak kabul görmüştür. Hakkında delil bulunmayan bir şeyin mubah olması için onun tayyip şeylerden olması gerekir. Tayyip kavramı kısaca "lezzet ve iştah duyulan temiz ve hoş şeyler" olarak tanımlanır. Ancak bu tanımdan herkesin her hoşuna giden şeyin tayyip olduğu anlaşılmamalıdır. Her ne kadar kimin tabiatının dikkate alınacağı ile ilgili özel bir nass bulunmasa da; selim tabiatlı, mürüvvet ve güzel ahlak sahibi sâlih kişilerin tabiatının hoşlandığı, tiksindiği şeylerin tayyip olduğu görüşü çoğunluk tarafından kabul görmüştür. Kötü alışkanlıklar ile huy ve ahlaki bozulmuş kişilerin ve yaşadıkları zor şartlar nedeniyle her şeyi yiyebilen bedeviler vb. kimselerin mizacına itibar edilmez.⁶⁸

Daha önce de değinildiği üzere Devletî Efendi, yiyeceklerin haram kılınma nedenlerinin; saygınlığından dolayı, necis olması, yenilmeye uygun olmaması ve Arapların tabiatının habîs görmesi nedeniyle olmak üzere dört çeşit olduğunu söyler. Şer'î delil bulunmaması nedeniyle tütünün necis olmadığını belirten Devletî, onun ancak Arapların mizacının habîs görmesi nedeniyle haram olabileceğini dile getirir ve habâis-tayyibât ayırımına değinir. Ona göre bu ayırımında şehirli zengin Arapların çoğunluğunun tabiatının dikkate alınması gerekir. O, Hanefilerin "hüküm çoğunluğa göredir" ilkesini esas alır ve çoğunluğun da bir fazla ile gerçekleşeceğini, azınlık tarafın tabiatının ise yok hükmünde kabul edileceğini belirtir. Buldukları her şeyi yemeleri nedeniyle bedevî fakir Arapların mizacının dikkate alınmayacağını söyler. Şehirli zengin Arapların çoğunun, hatta Haremeyn eşrafının tütün kullandığını, tabiatlarının onu habîs görmediğini belirtir. Sonuç olarak Devletî Efendi, habâis-tayyibât ayırımına göre yaptığı sınıflandırmada tütünü hem şer'an hem de tab'an tayyip olan şeyler arasında zikreder.

Devletî Efendi'nin şer'an temiz olan şeylerin belirlenmesinde şehirli zengin Arapların tabiatının dikkate alınacağını belirten ifadelerinden tayyibin tespiti meselesinde genel yaklaşımı benimsediği anlaşılmaktadır. Ancak o, tabiatı dikkate alınacak kişilerde zühd ve salah vasıflarını zorunlu görmez. Bununla beraber bu vasıfların dikkate alınmasını da reddetmez. Onun asıl itirazı tütün kullananların sâlih olmayan, fışk ve fesad sahibi ahlakı bozuk kimseler olarak nitelendirilmesindedir. O, salâhı ibadetler ve imanda ihlas ve sebat olarak tanımlayarak ve bu vasıfların tütün içenlerde bulunduğunu söyleyerek bu nitelermeye cevap vermeye çalışır. Onların kötü alışkanlığa sahip kötü ahlaklı kimseler olmadıklarını ortaya koymak için ise yine tütününü yasaklayan, onun necis veya habîs olduğunu belirten bir delil olmadığını söyleyerek onu kullananların da kötü alışkanlık sahibi olmayacağına dikkat çeker.

Devletî'nin tütünün tayyip oluşu ile ilgili "hüküm çoğunluğa göredir" ilkesinden hareket etmesi anlaşılabilir olmakla beraber onun "tütünü tayyip gören ve kullananların çoğunlukta olduğu, kullanmayan ve habîs görenlerin ise yok denecek kadar az olduğu" yargısı kendi dönemi için dahî tartışmaya açıktır. Zira çoğunluğun nasıl tespit edildiği meselesi bir yana aynı çağda yaşayan âlimler tarafından tam tersi kanaatler de izhar edilmiştir. Dolayısıyla habâis-tayyibât ayırımında tabiatı dikkate

⁶⁸ Adem Yerinde, "Tayyip", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/196-197; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam vd. (İstanbul: Azim Dağıtım, t.y.), 3/163.

alınacak kimselerin çoğunluğunun tütünden hoşlandığı ve ondan tiksinimediği yargısı üzerine inşa edip, tütünün mubah olduğu sonucuna ulaşmak sorunlu görünmektedir.

Yukarıdaki açıklamalarda görüleceği üzere Devletî Efendi'nin argümantasyonunun merkezinde tütünün haram, kabih ve necis olduğuna dair şer'î bir delilin bulunmadığı kabulü yer alır. Onun farklı konularda, şer'î bir delil bulunmadığına dair zikrettiği ifadelerini kanaatimizce tütünün haramlığına sarahaten delâlet eden bir nass olmadığı şeklinde anlamak gerekir. Nitekim zamanında müctehid bulunmadığı dolayısıyla tütünün hükmüyle ilgili kıyasa başvurunun caiz olmadığına dair ifadeleri de bunu desteklemektedir. Oysa bir konuda nassın bulunmamasından maksat sarahaten veya içtihat yollarından biriyle meseleye (mansûsen-mefhûmen-mantûken) delâlet eden bir nassın bulunmamasıdır. Sadece, meseleye zahiren delâlet eden bir nassın bulunmaması nedeniyle ibâha-i şer'îye kuralını devreye sokarak istishabî içtihadı öncelemek daha çok zâhirî/ehl-i hadis anlayış tarafından benimsenen bir yaklaşımdır.⁶⁹ Dolayısıyla Devletî Efendi'nin şer'î bir delil bulunmadığına dair ifadelerini bu çerçevede yeniden değerlendirmek gerekir.

2.6. Risâlenin Nüshaları

Risâlenin, ikisi Türkiye kütüphanelerinde olmak üzere üç nüshasını tespit edebildik. Nüshalardan biri Almanya Dresden Kütüphanesinde yer almakta ise de bu nüshayı etme imkânı bulamadık.⁷⁰ Türkiye kütüphanelerinde yer alan ve tahkikli metnin oluşturulmasında kullanılan nüshalar ise şunlardır:

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Kasîdecizâde Koleksiyonu 672: Çeşitli konularda yazılmış on dört risâlenin yer aldığı mecmua içinde üçüncü risâle olan bu nüsha 24-32. varaklar arasında yer alır. Nüshanın katalog kaydında risâlenin müellifi olarak Şihâbüddîn ed-Devletâbâdî (ö. 849/1445) kaydedilmiştir. Ancak bu, muhtemelen Devletî nispesiyle Devletâbâdî'nin kastedildiği düşüncesiyle yapılmış bir hatadır. Zira eserin mukaddimesinde müellif adı açık olarak Ahmed Devletî olarak zikredilmiştir.

Kasîdecizâde nüshası en eski tarihli nüsha olması ve müellif hayatta iken yazılması nedeniyle tahkikte asıl nüsha olarak kabul edilmiştir. Nüsha, müellifin vefatından yaklaşık üç ay önce Recep 1117/Ekim 1705 tarihinde Molla Muhammed tarafından istinsah edilmiştir. Bu nedenle her ne kadar risâlede buna işaret eden bir emare bulunmasa da nüshanın müellif tarafından imla ettirilmiş olması veya müellif nüshasından istinsah edilmiş olması imkân dâhilindedir. Tahkikli metinde bu nüshaya işaret etmek üzere “ق” rumuzu kullanılmıştır.

Nesih hattıyla yazılmış 22x16 ebatlarında 9 varaktan müteşekkil nüshanın sayfalarında 21 satır bulunur. Bütün sayfalarda yazılar kırmızı mürekkeple çizilmiş cetvelle çevrilidir. Varak sırasını takip etmek üzere varak sonlarında reddadeler yazılıdır. Fasil başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmış, söz başları ve duraklar kırmızıyla çizilmiştir. Sayfa kenarlarında müstensih hattından farklı olduğu düşünülen bir hatla muhtemelen eseri temellük edenlerden biri tarafından yazılmış

⁶⁹ Abdurrahman Haçkalı, “İslâm Hukuk Metodolojisinde Aslî İbâha-İçtihat İlişkisi Üzerine,” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 14 (Ekim 2009), 90-91.

⁷⁰ Nüshanın katalog kaydı şu şekildedir: Dresden Municipal Libraries, Bibliothek Cotta, 2097.

çok fazla açıklama yer alır. Nüshanın sayfalarında herhangi bir fiziksel tahribat görülmemektedir.

Kayseri Raşit Efendi Yazma Eser Kütüphanesi 27039/7: Ağırlıklı kelimeler ile ilgili yedi risâlenin yer aldığı bir mecmua içinde son risâle olarak yer alan bu nüsha 35-42. varaklar arasında yer alır. Rikâ' hattıyla yazılmış 20x14 ebatlarında 8 varaktan müteşekkil nüshanın sayfalarında 19 satır bulunur. Sayfalarda yazılar kırmızı mürekkeple çizilmiş cetvelle çevrilidir. Bazı sayfa kenarlarında kısa açıklamalar bulunur. Nüshanın sayfalarında herhangi bir fiziksel tahribat görülmemektedir.

Ferağ kaydında nüshanın, Tuna nehri kıyısında yer alan Yergök'de⁷¹ İbrahim b. Muhammed el-Merzifonî tarafından Şaban 1159/Eylül 1746 tarihinde istinsah edildiği belirtilmektedir. Tahkikli metinde bu nüshaya işaret etmek üzere “ ر ” rumuzu kullanılmıştır.

Nüşhalar genel olarak karşılaştırıldığında aralarında yer yer kelime, cümle, hatta bazı yerlerde birkaç cümlelik ibare farklılıklarının olduğu görülmektedir. Daha erken tarihli olan Kasîdecizâde nüshasının derkenarında yazılı bazı açıklamaların Raşit Efendi nüshasında metin içine dâhil edildiği böylece metnin daha anlaşılır kılınmaya çalışıldığı söylenebilir.⁷²

2.7. Tahkikte Takip Edilen Yöntem

Eserin tahkikinde genel olarak İSAM Tahkikli Neşir Esasları (İTNES) benimsenmiştir. Metnin yazımında ise günümüz imlâ kuralları dikkate alınmıştır.

Asıl nüshada derkenarda yer alan tashihler metne ilave edilmiş ve dipnotta buna işaret edilmiştir. Tashihler dışındaki diğer açıklamalardan sadece gerekli görülenler dipnotta “في هامش ق” açıklamasıyla belirtilmiştir. Asıl nüshada yer almayıp ikinci nüshada yer alan ve metin bütünlüğünü tamamladığı düşünülen ibareler tahkikli metne eklenmiş ve dipnotta buna işaret edilmiştir. Yazım hatası olduğu düşünülen ibarelerin metin içinde doğru yazımına yer verilmiş, dipnotta nüshadaki yazıma işaret edilmiştir. Metne tarafımızdan ilave edilen tüm açıklamalar köşeli parantez [] içinde belirtilmiştir. Eserde zikredilen şahısların kısa biyografileri ve kitaplarla ilgili açıklamalar ilk geçtikleri yerlerde dipnotta verilmiştir. Matbu eserlerden yapılan alıntıların yerlerine dipnotta işaret edilmeye çalışılmıştır. Metindeki noktalama işaretleri ve paragraflar tarafımızdan konulmuştur. Tahkikli metnin dipnotlarında kullanılan kaynaklar için ayrı bir kaynakça oluşturulmamış, bu kaynaklar da dirâse kısmında yer alan kaynakçada gösterilmiştir.

Sonuç

17. yüzyıl Osmanlı müderris ve şairlerinden olan Devletî, tütün kullanımı ile ilgili tartışmaların yoğunlaştığı ve Şeyhülislam Bahâî Mehmed Efendi'nin mubah olduğuna dair fetvasıyla beraber tütün yasaklarının fiilen gevşediği bir dönemde risâlesini kaleme almıştır. Müellif risâleyi, tütün kullanımı ile ilgili döneminde yoğun tartışmalar yaşanmasına rağmen bu konuda tatmin edici bir telif görmemesi üzerine

⁷¹ Nüshada Yergök (يركوك) olarak yazılmış olan yer muhtemelen Romanya'nın güneyinde Tuna nehri kıyısında yer alan, Osmanlı döneminde “Yergöğü” (Rumence Giurgiu) olarak isimlendirilen şehir olmalıdır. Buranın karşı kıyısında ise Rusçuk şehri yer alır. Bk. Mihai Maxim, “Yergöğü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/483-484.

⁷² Örnekler için bk. Devletî, *Risâletü'l-insâfiyye* (Kasîdecizâde, 672), 31a, 31b

kaleme aldığı belirtir. Ancak kendisinden önce bu konuda bazıları oldukça kabul gören irili ufaklı otuza yakın müstakil risâle yazıldığı göz önünde bulundurulmalıdır. Risâlede delil olarak kullanılan ayetlerin ve kavramların değerlendirmeleri ile ilgili hususlarda tefsir kitaplarına, bazı meselelerin hükümleri ile ilgili konularda fıkıh kitaplarına başvurulmuş, müstakil olarak tütün kullanımı ile ilgili konularda yazılmış risâlelere ise açıkça bir atıf yapılmamıştır. Ancak eserde gerek reddettiği iddialar; gerekse görüşünü desteklemek üzere zikrettiği delillerden anlaşıldığı kadarıyla önceki telifattan yararlanılmıştır. Özellikle Abdünnâfi Efendi, Abdülmelik el-İsâmî, İbrahim el-Lekânî ve Ahmed el-Akhisârî'nin tütünün haramlığına dair ileri sürdüğü iddiaların bazılarında cevap niteliği taşıyan ifadeler risâlede yer alır.

Devletî, meseleleri temellendirirken ayet ve hadislerin yanında fikhî kaideler ve aklî çıkarımlara da yer verir. Kullandığı argümanlardan mantık, fıkıh ve usûl ilimlerine vukufiyetinin iyi olduğu anlaşılmaktadır. Tütün kullanımının mubah olduğunu savunurken büyük oranda haram veya mekruh olduğunu söyleyenlerin görüşlerinin çürütülmesi şeklinde bir yöntemi benimser. Görüşlerini, aksine şer'î bir delil bulunmadığı ve şehirli zengin Arapların çoğunun onu habîs/necis görmedikleri iddiasından hareketle "eşyada aslolan ibâhadır/temiz olmaktır" ilkeleri çerçevesinde tütünün mubah, helal, temiz ve mütekavvim bir mal olduğu esasları üzerine temellendirmeye çalışır. Tütünün hükmünün kıyas yoluyla tespit edilmesini ise içtihat ehliyeti şartlarının kendi döneminde bulunmadığı gerekçesiyle câiz görmez.

Risâlede ayrı bölümlerde ele aldığı konularla ilgili delil olarak ileri sürülen gerekçelerin bazılarının sübjektif bir nitelik taşıdığı ve döneminin bakış açısını yansıtan veriler olduğu açıktır. Özellikle tütünün kategorik olarak hükmünü ilgilendiren onun habîs/necis/kötü kokulu olup olmadığı hususunda neyin veya kimin tabiatının dikkate alınacağı ile ilgili değerlendirmeler sübjektif ve dönemsel özellik arz eder. Benzer bir durum tütün kullanmanın israf oluşu ve gıda oluşu ile ilgili değerlendirmelerde de görülmektedir. Habîs-tayyip oluşta döneminin Arap eşrafının mizacının dikkate alınacağını, onların çoğunluğunun da tütünü tayyip gördüğünü söyleyen Devletî, bu kabullerden hareketle tütüne şer'an ve tab'an mubah/temiz şeyler kategorisinde yer verir. Aynı şekilde mubah oluşunu temellendirirken tütünün zararlı olmadığı hatta pek çok faydasının bulunduğu ön kabulünden hareket eder. Bu değerlendirmelerin günümüzde İslam toplumlarının tütün kullanımına yaklaşımları, onun sağlığa zararı ve bu zararın boyutları hakkındaki bilgiler ışığında yeniden gözden geçirilmesine ihtiyaç olduğu aşikârdır.

Kaynakça

- Abdünnâfi Efendi. "Risâletü Tahlîsü'l-insân min zulumâtî'd-duhân". nşr. F. Klein – Franke. *Le Muséon* 106/1-2 (1993). 172-183.
- Ahmed Devletî. *Risâletü'l-insâfiyye fî bahsi'd-duhâniyye*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kasıdecizâde Koleksiyonu, 672, 25a-32b.
- Akgündüz, Ahmet. "Hâkim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/182-183. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Akhisârî, Ahmed. "er-Risâletü'd-duhâniyye". *Tütün İçmek Haram Mıdır?*. mlf. Yahya Michot. 91-96. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015.
- Bâbertî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Muhammed. *el-İnâye fî şerhi'l-Hidâye*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.
- Bağdatlı, İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifîn*. 2 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951.
- Bardakoğlu, Ali. "İstishâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/376-381. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

- Bardakoğlu, Ali. "Câiz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/27-28. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Besim Ömer. *Mükeyyifât ve Müsekkirâtın Tütünü*. İstanbul: A. Maviyan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1304.
- Beydâvî, Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer eş-Şîrâzî. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. nşr. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1418/1997.
- Beydâvî, Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer eş-Şîrâzî. *Tavâliu'l-envâr*. thk. Abbas Süleyman. Beyrut: Dârü'l-Cil, 1411/1991.
- Boran, Mustafa. "Tütün/Sigara ve Kât Gibi Zararlı Maddelerin Dini Hükmü". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 29 (Nisan 2017), 425-455.
- Çağrı, Mustafa. "Sâlih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/31-32. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Çelebi, İlyas. "Hüsün ve Kubuh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/59-63. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer el-Bağdâdî. *Sünenü'd-Dârekutnî*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004.
- Devletî, Ahmed. *Risâletü'l-insâfiyye fî bahsi'd-duhâniyye*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kasıdecizâde Koleksiyonu, 672, 24b-32b.
- Dönmez, İbrahim Kafi. "Mubah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/341-345. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Eyice, Semavi. "Kalenderhâne Camii". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/251-252. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Goodman, Jordan. *Tobacco in History: The Cultures of Dependence*. London: Routledge, 1993.
- Hacak, Hasan. "Mal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/461-465. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Haçkalı, Abdurrahman. "İslâm Hukuk Metodolojisinde Aslî İbâha-İçtihat İlişkisi Üzerine". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 14 (Ekim 2009), 85-96.
- Huşen, Hüseyin Ahmed. *Fî Fikhü's-selâmeti's-sıhhiyye -et-tedhînu numûzen*. Merkezi İbn İdris el-Hillî ed-Dirâsâtü'l-Fıkhıyye, t.y.
- İbn Ebû'l-İzz, Muhammed b. Alâiddîn Alî ed-Dimeşkî. *et-Tenbîh alâ müşkilâti'l-Hidâye*. nşr. Abdülhakîm b. Muhammed Şâkir – Enver Sâlih Ebû Zeyd. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1424/2003.
- İsâmî, Abdülmelik. *Risâle fî tahrîmi şürbi'd-duhân*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Koleksiyonu, 538, 1a-13b.
- İsnevî, Cemaleddîn Abdürrahîm b. el-Hasan. *et-Temhîd fî tahrîci'l-fürû ale'l-usûl*. thk. Muhammed Hasan Hayto. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1984.
- Kalaycı, Mehmet – Öztürk, Eyüp. "18. Yüzyıl Osmanlı Coğrafyasında Tütünün Sosyo-Kültürel Zeminine Dair Bir Metin: Ebû Sehl Numân Efendi ve Taḥlîlu'd-Duḥân Adlı Risâlesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58/1 (2017), 1-45.
- Kallek, Cengiz. "İsraf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/178-180. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Karâfî, Şehabeddin Ahmed b. İdris b. Abdürrahim. *ez-Zahîre*. thk. Muhammed Haccî. 14 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. haz. Şerafettin Yaltkaya – Rifat Bilge. 2 Cilt. İstanbul: Mearif Matbaası, 1941.
- Kermî, Zeynüddîn Mer'i b. Yusuf el-Hanbelî. *Tahkîku'l-burhân fî şe'ni'd-duhân ellezi yeşrabuhü'n-nâsü'l-ân*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000.
- Kılıç, Hulusi. "el-Kâfiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/153-154. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kureşî, Abdülkâdir b. Muhammed. *Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. 2 Cilt. Haydarâbat: Matbaatü Meclisi Dâireti'l-Meârifi'n-Nizâmiyye, t.y.
- Lekânî, İbrahim. *Nasîhatü'l-ihvân bi-ictinâbi'd-duhân*. thk. Ahmed Mahmud Âli Mahmud. Bahreyn: y.y., t.y.

- Maxim, Mihai. "Yergöğü". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/483-484. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Okur, Kaşif Hamdi. "17. Yüzyıl Osmanlı Fıkıhçılarının Nevazile Yönelik Fıkhî Argümantasyonu (Mehmed Fıkhî el-Aynî ve Risâletü'd-Duhân ve'l-Kahve Örneği)". *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) – XVII. Yüzyıl*. ed. Hidayet Aydar – Ali Fikri Yavuz. 381-393. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Özcan, Abdülkadir. "Abdurrahman Abdî Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/156. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Özen, Şükrü. "Tütün". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/5-9. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Özyazıcı, Alparslan. *Alkollü İçkiler Sigara ve Diğerleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 7. Baskı, 2005.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer. *el-Mahsûl*. nşr. Tâhâ Câbir Feyyâd el-Ulvânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1412/1992.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmânî*. nşr. Nuri Akbayar – Seyid Ali Kahraman. 6 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed eş-Şâmî. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. nşr. Hamdî b. Abdulmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşi'l-Arabî, 1983.
- Urmevî, Sirâcüddîn Maḥmûd b. Ebî Bekr. *et-Tahsîl mine'l-Mahsûl*. thk. Abdulhamîd Alî Ebû Zenid. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. sad. İsmail Karaçam vd. 3. Cilt. İstanbul: Azim Dağıtım, t.y.
- Yerinde, Adem. "Tayyib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/196-197. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Yılmaz, Fehmi. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.

Ek 1: Tahkikli Metin

رسالة الإنصافية في بحث الدخانية

أحمد دولتي (ت. 1706/1117)

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي خلق الأرض، وزينها بالنبات النافعة والشجرة المباركة لينتفع أهلها على طبائع متباعدة وهيئات متخالفة ليتعجب الناظرون إليها ويتحير المنتفعون بها. والصلاة والسلام على محمد نزلت¹ عليه آيات بينات فصلت فيها، وميزت الطيبات عن الخبيثات بها، وعلى آله وأصحابه الثابتين عليها.

أما بعد؛ فيقول العبد² المفتقر إلى من قال: «قد سبقت رحمتي...»³ أحمد المشتهر بدولتي، يسره الله تعالى⁴ دولة الدارين وشفاعة نبيّ الثقلين بمئه وكرمه، لما كثر القيل والقال والبحث والجدال في كلّ الأحيان في حقّ استعمال الدخان إلى هذا الزمان، ولم أطلع على كلام يشفي العليل ويقطع الكليل إذ كلّ ما وصل إليّ مقدوح ومجروح، فأردت بيان ما في [25] السطور بدليل المشهور على مذهب الجمهور. وجعلته رسالة مشتملة على سبعة فصول وخاتمة:⁵ الفصل⁶ الأول في حكم الأوراق، الفصل⁷ الثاني في مآلية الدخان،⁸ الفصل⁹ الثالث في تعريف الدخان، الفصل¹⁰ الرابع في إباحته، الفصل¹¹ الخامس في رائحته، الفصل¹² السادس في الأذيتة،¹³ الفصل¹⁴ السابع في الإسراف، الثامن شيء من الخاتمة.¹⁵

وسميتها رسالة الإنصافية في بحث الدخانية. ثمّ المأمول من العالم المنصف أن يعذرني فيما كان عسى يجده من العثار الذي هو من روادف الإكثار على أنّ البشر محلّ النقصان والخطأ والنسيان من لوازم الإنسان؛ ولذا قيل أولّ الناس أولّ الناسي، وما جعلتها إلاّ لله خالصاً لوجهه الكريم، وهو الغفور الرحيم.¹⁶

الفصل الأول: في حكم الورق المعروف¹⁷

وهو مباح؛ لأنّه من الأوراق، وكلّ ورق مباح فهذا الورق¹⁸ مباح، فالحجّة نقلية لا عقلية؛ لأنّهم قالوا: ولا يجوز الوضوء بالماء¹⁹ الذي تغيّر لونه لكثرة أوراق الأشجار الواقعة فيه لخروجه عن الطبع؛ ولكن يجوز شربه وغسل الأشياء به؛ لأنّه طاهر ومطهر،²⁰ كذا في الدراية²¹ شرح²²

¹³ ق: الأذى
¹⁴ ق - الفصل.
¹⁵ ر - الثامن شيء من الخاتمة.
¹⁶ ق - وهو الغفور الرحيم.
¹⁷ ق - المعروف.
¹⁸ ر - ورق ينتج هذا الورق.
¹⁹ ق: بماء.
²⁰ ر - ومطهر.
²¹ أي معراج الدراية إلى شرح الهداية لقوام الدين محمد بن محمد البخاري الكاكي الحنفي (ت. 749هـ/1348م). انظر: كشف الظنون لحاجي خليفة، 2022/2.
²² ر: لشرح

¹ ر - نزلت.
² ر - العبد.
³ مسلم، كتاب التوبة، 15، و نصّه: «سبقت رحمتي غضبي».
⁴ ق - تعالى.
⁵ ق: على فصول سبع.
⁶ ق - الفصل.
⁷ ق - الفصل.
⁸ ق: مآليته.
⁹ ق - الفصل.
¹⁰ ق - الفصل.
¹¹ ق - الفصل.
¹² ق - الفصل.

الهداية.²³ لا يقال: أن المراد بالأوراق سوءه؛²⁴ لأننا نقول: إن لام التعريف [25ظ] فيها إما لفرد معين أو لفرد ما أو للطبيعة أو لكل فرد، والكلمة باطل إلا الأخير، فهو ورق كسائر الأوراق لا فرق أصلاً، إذا جفت أوراق الأشجار واستعملت كالدخان هل يكون حراماً، وأما تخصيص الحرمة بهذه الورقة فتعصّب محض لا غير.

الفصل الثاني: في مالية الدخان²⁵

وهو مال؛ لأنه الموجود يميل إليه الطبع، ويجري فيه البذل والمنع؛ لأن صفة المالية للشيء تثبت بتمول كل الناس أو بعضهم²⁶ ويصدق عليه هذا التعريف، ويجوز بيعه وشراؤه لعدم ما يمنع عنه شرعاً، وكل ما هو كذلك يجوز بيعه وشراؤه²⁷ ويكون له قيمة؛ لأن المتقوم ما يجب إبقاؤه بعينه أو بمثله أو بقيمته، ويثبت الانتفاع به بإباحة الشرع، وسيجيء بيانه إن شاء الله،²⁸ لا يقال: جواز بيعه إغزاز له والإحراق بالنار إهانة؛ لأننا نقول: إن الإحراق إغزاز لبعض الأشياء كالحطاب والعود؛ لأن إصلاحه يثبت بهذه الهيئة.²⁹

الفصل الثالث: في تعريف الدخان

بدأنا بتعريفه؛ لأنه يبحث في هذه الرسالة عن أحواله الشرعية ومتى لم يعرف كيف يبحث عن أحواله. وهو³⁰ أجزاء نارية يخالطها أجزاء صغار أرضية تلطفت بالحرارة³¹ لا تميز بينهما في الحس المموصصة [26و] من الخشب المثقّب، فخرج به الأدخنة المغايرة له، وسببه إحراق النار، وهو ممّا يصل إلى جوف الإنسان؛ لأن الواصل إليه قد انحصر على أربعة: المأكول، والمشروب، والملعوق، والممصوص، والكلمة يفسد الصوم، كذا في العناية.³² ولا يردّ عليه أنّ المنتفع به حينئذ³³ هو أجزاء النارية والترابية وكلاهما حرامان شرعاً؛ لأن كل المواليد مركبة من البسائط الأربعة،³⁴ والإنسان يتغذى به³⁵ فجوابه جوابنا.

فإن قيل:³⁶ سلّمنا أنه ليس بنار حقيقة؛ لكن لا نسلم أنه ليس بحرام؛ لأنه آلة عذاب وما به التعذيب يحرم استعماله.

أجيب: بأن الماء والجراد كذلك مع أنهما حلالان بالاتفاق، وبطل أيضاً قول من قال: كل دخان مضرّ ودفعه واجب بمنع الكليّة؛ لأن بعض الدخان ليس بمضرّ.³⁷

فائدة: ومن الحكمة الإلهية أنّ أجسام المعدنية تتكوّن من الأبخرة والأدخنة، فإن غلب الدخان على البخار تتولّد الملح والزاج والنوشادر، ثمّ باختلاطها تتولّد الذهب والفضة والنحاس والحديد.³⁸

²³ أي الهداية لبرهان الدين علي بن أبي بكر المرغيباني الحنفي (ت. 593هـ/1197م). انظر: كشف الظنون لحاجي خليفة، 2/2022.

²⁴ ر: سوى ما نحن فيه.

²⁵ ق: ماليته.

²⁶ ر: بعض الناس.

²⁷ ر - لعدم ما يمنع عنه شرعاً وكلّ ما هو كذلك يجوز بيعه وشراؤه.

²⁸ ر + تعالى.

²⁹ ر: بهذه الهيئة ثابت.

³⁰ ق - بدأنا بتعريفه لأنه يبحث في هذه الرسالة عن أحواله الشرعية ومتى لم يعرف كيف يبحث عن أحواله وهو، صحّ هامش.

³¹ ق: بالجرارة.

³² ر + لشرح الهداية. أي العناية شرح الهداية لأكمل الدين محمد بن محمد بن محمود الرومي البابرتي الحنفي (ت. 786هـ/1384م). كشف الظنون لحاجي خليفة، 2/2022. ونصّه: «واعلم أنّ ما يصل إلى جوف الإنسان لا يخلو عن أربعة أوجه: مأكول، ومشروب، وممصوص، وملعوق.» العناية للبابتري، 116/5.

³³ ق - حينئذ.

³⁴ في هامش ق: البسائط الأربعة: النار والماء والهواء والتراب. والمواليد ثلاثة: الحيوانات والجمادات والنباتات.

³⁵ ق: وهو غذاء الإنسان.

³⁶ ر: قلت.

³⁷ ق - لأن بعض الدخان ليس بمضرّ.

³⁸ ر - والنحاس والحديد.

الفصل الرابع: في إباحة الدخان

قال الله تعالى: ﴿قُلْ لَا أجدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا...﴾ [الأنعام، 145/6]، أي ما حرّموه بشهوة، ﴿وَأَوْلَمَ يَرَوْا إِلَى الْأَرْضِ كَمْ أَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ﴾ [الشعراء، 7/26]، أي محمود³⁹ وكثير المنفعة وفيه تنبيه على أنه ما من نبت الأوله فائدة إمّا وحده أو مع غيره، ولفظ "كلّ" لإحاطة الأزواج، ولفظ "كم" لكثرتها. ﴿...وَأَنْبَتْنَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ﴾ [الحجّ، 5/22]، أي من كلّ⁴⁰ صنف حسن رائق، ﴿وَالْأَرْضِ [26ظ] مَدَدْنَاهَا وَأَلْقَيْنَا فِيهَا رَوْاسِيَ وَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْزُونٍ﴾ [الحجر، 19/15]، أي مستحسن مناسب، ﴿... وَخَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا...﴾ [البقرة، 29/2]، أي لانتفاعكم،⁴¹ ﴿قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ...﴾ [الأعراف، 32/7]، أي المستلذات من المأكّل والمشارب، وفيه دليل على أنّ الأصل في المطاعم والملابس وأنواع التجمّلات الإباحية؛ لأنّ الاستفهام في "من" للإنكار إلى هنا كلام أهل التفسير، وقد صحّ إطلاق النبت على ما له ساق.

وقال الأصوليون: لا يجوز لنا أن نحرم شيئاً ممّا في الأرض بطريق القياس، فإنّه في مقابلة النصّ، وذلك باطل؛ لأنّ الأصل في الأشياء الإباحة في زمان الفترة إلى أن يوجد دليل المحرّم. وقال أهل الفروع: الأصل في الأشياء الطهارة، وهذا أصل مقرر في الشرع منصوص عليه في الأحاديث، ومصرّح في الكتب من الحنفية والشافعية، ولم أر أحداً مخالفاً له.

فإذا عرفت هذا فنقول: قد ثبت المنافع الكثيرة له بالآيات المذكورة⁴² وبالتجربة. أمّا الآيات فلما مرّ،⁴³ وأمّا التجربة ينفع البواسير⁴⁴ ويزيل الدم الفاسد ويمنع النزلات ويقطع البلغم وغير ذلك؛⁴⁵ لأنّ أجزاءه نارية وهي يابسة حارة لو خلّيت وطبعها يظهر منها حرّ محسوس.

فإن قيل: الدخان ليس بنار بسيطة؛ بل مؤلفة بالأجزاء⁴⁶ الأرضية كما مرّ في تعريفه،⁴⁷ وطبعها باردة يابسة لو خلّيت وطبعها يظهر منها برد محسوس فتعارضاً وتساقطاً.

قلنا: الأجزاء النارية فيه⁴⁸ غالبية على الأجزاء الأرضية⁴⁹ بدليل صعودها إلى مركزها، والحكم للغالب. قال الله تعالى: ﴿...يَعْلَمُ مَا يَلْجُ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا يَعْرُجُ فِيهَا...﴾ [الحديد، 4/57]، أي [27و] كالملائكة وأعمال العباد والأبخره والأدخنة.

وإذا وجبت إباحتها لزم عدم كراهته؛ لأنّهم قالوا: كلّ مباح جائز دون العكس؛ لأنّ الجواز ضدّ الحرمة، والإباحة ضدّ الكراهة، فإذا انتفى الجواز ثبت ضدّه فينتفي الإباحة أيضاً، فإذا انتفى الإباحة أيضاً ثبت ضدّها ولا ينتفي به الجواز؛ لجواز اجتماع الجواز مع الكراهة. وفي موضع آخر ولا يوصف المباح بالكراهة؛ ولأنّ الكراهة من جملة أحكام الشرع فلا يجوز لأحد أن يثبتها بالقياس؛ لأنّ شرط أهلية الاجتهاد مفقود، فالقول: بأنّه مباح ولكّنه مكروه، مكروه⁵⁰ أشدّ كراهة. وكذا القول بابتليت به؛ لأنّ الابتلاء في اصطلاح الفقهاء لا يوجد إلا بالمحرّم، وتغيير عبارة الشرع باطل. ولا يردّ عليه البصل والكراث وما أشبه ذلك؛ لأنّ جواز أكله⁵¹ ثبت بالآيات⁵² قال الله تعالى: ﴿... وَعَدَسِيهَا وَبَصَلِهَا قَالَ أَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَى بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ اهْبِطُوا مِصْرًا فَإِنَّ لَكُمْ مَا سَأَلْتُمْ...﴾ [البقرة، 61/2]. وكراهته بالحديث، والكراهة⁵⁴ تجتمع معه، وإنّما الكلام في الأشياء المباحة.

³⁹ ر: محدود.

⁴⁰ ق - كلّ.

⁴¹ ق: صح هامش.

⁴² ق - المذكورة.

⁴³ ر - أمّا الآيات فلما مرّ.

⁴⁴ ق: بواصر.

⁴⁵ ق - وغير ذلك.

⁴⁶ ق: بأجزاء.

⁴⁷ ق - كما مرّ في تعريفه.

⁴⁸ ق - فيه.

⁴⁹ ر: أجزاءها

⁵⁰ ر - مكروه.

⁵¹ ق - أكله.

⁵² ر: بالقرآن.

⁵³ ق - قال الله تعالى: ﴿وَعَدَسِيهَا وَبَصَلِهَا قَالَ أَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَى بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ اهْبِطُوا مِصْرًا فَإِنَّ لَكُمْ مَا سَأَلْتُمْ﴾

⁵⁴ ر: هي.

الفصل الخامس: في رائحة الدخان 55

وهي من مقولة الكيف، والمقولات أربعة: الكيفيات المحسوسة بإحدى الحواس، والكيفيات النفسانية المختصة بذوات الأنفس، والكيفيات المختصة بالكميات، والكيفيات الاستعدادية. ورائحة الدخان من القسم الأول؛ لأنها مدركة بالشَّم ولا أسماء لأنواعها إلا من جهة الموافقة للمزاج والمخالفة له، فالموافق طيبة والمخالف كريهة. وقد يقال: رائحة حلوة، ورائحة حامضة باعتبار [27ظ] ما يفرنها من المطعوم، وهي من الكيف الانفعاليات لا من الأفعاليات⁵⁶ كصفرة الذهب، وحلاوة العسل؛ لحصول الانفعال في الحواس عند الإحساس، هو الأصح، وسببه وصول الهواء المتكثف بتلك الرائحة إلى الخيشوم. وقيل: سبب الإحساس وصول الهواء المختلط بجزء متحلل عن⁵⁷ ذي الرائحة. قيل: هو باطل؛ لأن المسك اليسير مثلاً لو تحلل منه الأجزاء لا بد أن ينفي عن قريب، وليس كذلك؛ لأنه لا ينقص من وزنه شيء.

أقول فيه بحثان؛ الأول: كما أن رائحة الدخان والعنبر يصل بالهواء المتكثف إلى الخيشوم، كذلك تصل ذاته إليه، ثبت ذلك بالمشاهدة، وليست الحكمة⁵⁸ في فساد الصوم إلا هذا،⁵⁹ وإلا فالروائح والطعوم لا تفسده.

الثاني: أن الرائحة القائمة بالدخان من الكيفيات العارضية، وقد علم أن العارض لا ينتقل من محل إلى محل، ولا يبقى زمانين، فالواصل إلى الخيشوم ليس تلك الرائحة بعينها؛⁶⁰ بل الأمثال المتجددة⁶¹ ولذة الشامة لا تتحقق لحصول أمثالها؛ لأن الإنسان قد يتصور ذات رائحة طيبة، ولا يتلذذ بمجرد تصورها وحصول أمثالها عنده مع أنه متلذذ فيبقى وينتقل. هذا قبل التحليل بالنار وبعده الواصل هو الذات كما مر.⁶²

وإذا عرفت هذا فلنرجع إلى حلّ المشكل، ونقول: أن الدخان ورائحته حلال طيب كورقه؛ لأنهم قالوا: ويؤكل دواب الوحش البقر والطبي⁶³ وما أشبه ذلك؛ لأنها [28و] مستطابة عند العرب، هذا الدليل من الشكل الأول وكبراه مطوية، سيجيء تفصيله،⁶⁴ فاندرجت تحت قوله تعالى: ﴿... وَيُجْلُ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ...﴾ [الأعراف، 157/7]. ولا يؤكل ما يستخبثه العرب من الحشرات كالحيّة والعقرب وسام أبرص وما أشبه ذلك، فاندرجت تحت قوله تعالى: ﴿... وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ...﴾ [الأعراف، 157/7]. وإن استطاب قوم شيئاً واستخبثه قوم، رجع إلى ما عليه الأكثر. وإن اتفق في بلاد العجم ما لا تعرفه العرب ينظر إلى شبيهه، فإن لم يكن له شبهه فيما يحلّ ولا فيما يحرم ففيه وجهان. والاعتبار من العرب بأهل القرى دون أهل البوادي وبالأغنياء دون أهل الفاقة الذين يأكلون ما دبّ ودرج، كذا في شرح المختصر التنبيه.⁶⁵ هذا قول صحيح وحق صريح.

فإذا تقرّر هذا فاعلم: كل شيء استطابه العرب من أهل القرى والأغنياء وأحلّ الله تعالى فهو حلال طيب شرعاً وطبعاً،⁶⁶ وطبع أكثر عرب القرى من الأغنياء قد يتناولوه بلا إكراه وإلا لا؛⁶⁷ لأنّ العاقل لا يباشر إلى شيء منفور بالطبع⁶⁸ جدّاً إلا بجبر الجابر⁶⁹ للاضطرار، فحينئذ لم⁷⁰ تكون إرادته

⁶⁴ ق - سيجيء تفصيله.

⁶⁵ أي التنبيه على مشكلات الهداية لصدر الدين علي

بن علي بن أبي العزّ الدمشقي الحنفي (ت.

792هـ/1390م). انظر: هدية العارفين، للبغدادي،

726/1. | التنبيه، لأبي العزّ، 748/5.

⁶⁶ ر + وإلا طبعاً فقط.

⁶⁷ ر - وإلا لا.

⁶⁸ ر: طبعاً.

⁶⁹ ر: مجبر.

⁷⁰ ر: لا.

⁵⁵ ق: الرائحة.

⁵⁶ ق: الأفعالية.

⁵⁷ ر: عند.

⁵⁸ ر: بحكمة.

⁵⁹ ر + والله أعلم بالصواب.

⁶⁰ ر - بعينها.

⁶¹ ر: التجدة.

⁶² ق - هذا قبل التحليل بالنار وبعده الواصل هو الذات

كما مر.

⁶³ ر + والأرنب.

طبيعاً؛ بل جبراً. 71 وكلّ شيء استخبثه أكثر عرب القرى من الأغنياء وحرّمه الله تعالى، فهو حرام خبيث شرعاً وطبعاً. والأكثرية تثبت بزيادة واحد، فجعل أهل الشرع الأقلّ معدوماً يعني نزل الوجود 72 منزلة العدم، والحكمي الشرعي 73 لا يثبت بالمعدوم، فلا [28ظ] يلتفت إلى إنكار بعض أشخاص العرب الدخان واستخبثه؛ 74 لعدم وجود طبعهم شرعاً. فالحاصل الدخان طيب؛ لأنّه استطانة أكثر عرب القرى من الأغنياء، وكلّ شيء يستطيب العرب المذكور فهو طيب فينتج الدخان طيب. 75

فإن قيل: أنّ هذه الطيبات المذكورة في تلك الكتب غير الدخان الذي استعمل في زماننا.

أجيب: لم يفصل بين طيب وطيب، ومما يدلّ على هذا ما قيل: أنّ حكمة الحكم تراعي في الجنس لا في كلّ فرد فرد، وقال أهل المشاهدة: إنّنا رأينا 76 أنّ أشرف عرب القرى 77 وأكثر خلصهم يستعملونه ويمصّونه في كلّ مكان 78 خصوصاً في الحرّمين الشريفين من الأغنياء والشرفاء؛ بل الفارغ والتارك 79 أقلّ من القليل بل يكاد أن لا يوجد أصلاً، هذا هو الحقّ مبين. 80

والقول بأنّ العبرة في الاستلذاذ والاستطابة إلى طبع الزاهد والصالح دون طبع الفقيه الحزلة 81 فاحش حملة 82 التعصّب والرياء، فارتكب الجهل والفسق؛ إذ لم يقع التصريح به والإشارة إليه في الكتب الشرعيّة بل الواقع على 83 خلافه؛ لأنّ أكثر الذمّاد الفقراء وقد نزلوها منزلة العدم لعدم طبيعتهم شرعاً كما مرّ في شروط الطبع، ألا يرى 84 أنّهم قالوا: الحرّات أنواع أربعة: إمّا للاحترام كالآدم، 85 أو للنجاسة كالخنزير، 86 أو لاستخبث طبع العرب المذكور 87 كالضفدع، 88 أو لعدم صلاحه كالتراب والحجر، 89 فلم يكن الحرمة في الضفدع 90 آية النجاسة؛ بل الحرمة فيه لاستخبث العرب؛ إذ لا يأكلون قبل الشرع لاستخبثهم هذه الأشياء طبعاً، 91 فلا تفسد الماء، كذا في الشروح، 92 وهل يكون الزهد قبل الشرع. 93

قال صاحب الطوابع: 94 الملائم للطبع 95 والمنافر له، فلا خلاف في كونهما عقليين؛ إذ لا حاجة في معرفتهما [29و] إلى الشرع؛ بل العقل 96 المستقلّ بإدراك ذلك، 97 وأمّا ما يتعلّق به في الأجل من الثواب والعقاب، أعني الحلّ والحرمة، 98 فالعقل لا مجال له في الإدراك؛ بل هو محض حكم الشرع به. 99

71 ر + فمراد أهل التفسير بالطباع السليمة هذا العرب المذكور؛ لكن اختصروا الكلام قصرًا للمسافة في المقالة.

72 ر: طبع الأقل.

73 ر + طيبًا وخبيثًا.

74 ق - واستخبثه.

75 ق - فالحاصل الدخان طيب؛ لأنّه استطانة أكثر عرب القرى من الأغنياء، وكلّ شيء يستطيب العرب المذكور فهو طيب فينتج الدخان طيب.

76 ر: فرد، وقد ثبت بالتواتر.

77 ر: أشرف العرب.

78 ق - في كلّ مكان، صح هامش.

79 ق - والتارك.

80 ر: لا ريب فيه.

81 ق - دون طبع الفقه الحزلة.

82 ر: وغلط جلة.

83 ر - على.

84 ر - لأنّ أكثر الذمّاد الفقراء وقد نزلوها منزلة العدم لعدم طبيعتهم شرعاً كما مرّ في شروط الطبع، ألا يرى. 85 ق - كالآدم.

86 ق - كالخنزير.

87 ر: لاستخبث العرب.

88 ق - كالضفدع.

89 ق - كالتراب والحجر.

90 ر: الحرمة للضفدع.

91 ر: هذا طبعاً.

92 ر + على مذهب الحنفيّة.

93 ر + أيها الفاسق، فعلى الحرمة أربعة، فيكون قبل المعلول.

94 أي طوابع الأنوار للقاضي عبد الله بن عمر البيضاوي الشافعي (ت. 685هـ/1286م). انظر:

كشف الظنون لحاجي خليفة، 2/1116.

95 ق + للطبع.

96 ر + أعني طبعي.

97 ر: بإدراكه.

98 ق - أعني الحلّ والحرمة.

99 طوابع الأنوار للبيضاوي، 202. ونصّه: «قلنا: المراد بالحسن والقبح إن كان ما يكون صفة كمال - كعلم - أو نقص أو يكون ملائمًا للطبع أو منافرًا له، فلا خلاف في كونها عقليين، وإن كان ما يتعلّق به في الأجل

وما يقوله المفسرون يدلّ عليه¹⁰⁰ في تفسير قوله تعالى: ﴿...قُلْ أَجَلٌ لَّكُمْ الطَّيِّبَاتُ...﴾ [المائدة، 4/5]، أي ما لم يستخبثه الطبايع¹⁰¹ السليمة ولم تنفّر عنه، ومن مفهومه حرم مستخبثات العرب، أو ما لم يدلّ نصّ ولا قياس على حرمة،¹⁰² هذا حدّ الطيّبات، وقد يعلم منه ماهية الخبيث؛ لأنّ الأشياء تنكشف بإضدادها. وقوله تعالى: ﴿...كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا...﴾ [البقرة، 168/2]، أي يستطيب الشرع أو الشهوة المستقيمة؛ إذ الحلال دلّ على الأوّل وطيبًا دلّ على الثاني،¹⁰³ فوجب أن يكون الدخان¹⁰⁴ حلالًا طيبًا لعدم استخبثات العرب،¹⁰⁵ ولعدم ثبوت الدليل من الشارع، ولعدم القياس، ولوجود استطابة عرب القرى من الأغنياء أجمعين، ولوجود¹⁰⁶ دليل شرعي؛¹⁰⁷ لأنّه ممّا في الأرض.

وإن سلّم أنّ المراد به طبع الصالح، وإن لم يساعده كلام الشرع؛ لكن لا نسلم عدم صلاح¹⁰⁸ المستعملين؛ إذ الصلاح قد فسره عليه السلام بالصلاة والصوم والزكوة والحجّ والكلام الطيب. وقال فخر الرازي¹⁰⁹ عليه رحمة الباري في تفسيره:¹¹⁰

فإن قيل: أنّ العبد يحكم بكونه من أهل الجنة بمجرد الإيمان، والله سبحانه وتعالى¹¹¹ شرط بذلك العمل الصالح بظاهر قوله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا [29ظ] الْأَنْهَارُ...﴾ [النساء، 57/4].

قلنا: المراد بالعمل الصالح الإخلاص في الإيمان والثبات¹¹² هل تقدّر على سلب الإيمان الشاربيين¹¹³ وهم مخلصون الثابتون، حفظهم الله من شرور المتعصب.¹¹⁴

فإن قلت: كيف الفرق بين الشهوة المستقيمة والطبع السليمة؟

قلت: إنّ الشهوة لها مهاد،¹¹⁵ التصوّر للشيء والشوق الذي ينبعث عن التصوّر إن كان يميل إلى ذلك الشيء لكونه لذيذًا ونافعًا يسمّى شهوة وإلا غضبًا. والطبع السجّية التي جبل عليها الإنسان ويقبل ذلك فلا فرق بينهما في المأل؛ والفرق بين الإرادة والشهوة ظاهر؛¹¹⁶ لأنّ الإنسان يريد تناول ما لا يشتهي للضرورة،¹¹⁷ فبينهما عموم وخصوص من وجه، والفرق بين الإشتهاء والإكراه أيضًا بديهياً؛¹¹⁸ لأنّه قد يكره ما يشتهيه كقطع صاحب المنة فبينهما عموم وخصوص مطلق، فكذا بين الطبع والشهوة الإرادة والإكراه تدبّر.¹¹⁹

ومن فسّر الطبايع السليمة بطبع الزاهد والمرتاح وحمل طبع المستعملين على الفسق والفساد طبع الله على قلبه وختم على لسانه، ألا يرى أنّ طبع الماء البرودة، وطبع النار الحرارة بالإضطرار، وطبع الطير الطيران بالاختيار، وطبع الإنسان أن يتناول ما يلائمه ويتنافر¹²⁰ عمّا لا يلائمه، فهذه

¹¹⁰ ر: كتابه.

¹¹¹ ر - تعالى.

¹¹² ر + أيّها المتعصب.

¹⁰⁰ ر + ما قرّرناه.

¹⁰¹ ر: الطبايع.

¹⁰² ر + كذا في القاضي.

¹⁰³ ر: الأوّل، قاضي رحمه الله.

¹⁰⁴ ر - الدخان.

¹⁰⁵ ر + المذكور في الفقه.

¹⁰⁶ ق - لوجود.

¹⁰⁷ أي آية (... وَخَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا...)

[البقرة، 29/2]

¹⁰⁸ ر: الصلاح.

¹⁰⁹ هو أبو عبد الله فخر الدين محمّد بن عمر الرازي

(ت. 606هـ/1210م). انظر: هديّة العارفين،

للبيغدادي، 107/2.

كلّها جبليّة فلا مدخل للإسلام والزهد والصلاح؛¹²¹ لأنّ كلّ شيء [30و] يستطابه الطبع لكنّه حرم، فهو منقور شرعاً لا طبعاً حتّى لو لم يحرم ليتناوله الطبع،¹²² أي طبع القرى من الأغنياء؛ لكن مقتضى الإسلام والزهد¹²³ الاجتناب بخلافه ما يستخبثه الطبع، فإنّه لو لم يحرم لم يتناوله الطبع،¹²⁴ وإنّما حرم¹²⁵ لتناوله بعض الذي لم يكن¹²⁶ صاحب الطبع السليم¹²⁷ كأهل البوادي والفقراء والعجم، أو لا مكانه للتناول،¹²⁸ فاعرفه وكن من الشاكرين،¹²⁹ فتحرّيم الدخان والمنع والطمع ليس بزهد وتقوى؛ بل هو فسق وجهل، وعليه الفتوى.

الفصل السادس: في الأذى

اعلم: أنّ الأذى على ثلاثة أضرب؛ حرام ومكروه وبينهما.

فالأول: هو الذي يتنّفّر عنه أكثر طبع عرب القرى من الأغنياء كالضفدع والقرعة،¹³⁰ وأثم حاملها¹³¹ بالإختيار لتأذي نفسه وغيره،¹³² وإن لم يتنّفّر طبع أكثر عرب القرى من الأغنياء فلا يوجد فيه¹³³ الأذى فلم يحرم كالدخان، وإن تنفّر بعض الطبع؛ لأنّه نزل منزلة العدم،¹³⁴ فكأنّه لم يتأذى أحد، والحكم مبني¹³⁵ على الأكثر والأقلّ كالشاذّ.¹³⁶

والثاني: هو الذي لم يتنّفّر عنه الطبايع¹³⁷ السليمة¹³⁸ المفسّرة، ولكن جعله الشارع عليه السلام¹³⁹ مكروهاً كالبصل، فإنهم أكلوه طبعاً بالإختيار.¹⁴⁰

قال الإمام الفقيه الزاهد أبو الليث نصر بن محمّد السمرقندي¹⁴¹ في كتابه: قال عليه السلام «كلوه، فإنّي لست كأحدكم إنّي أخاف أن أؤذي صاحبي.»¹⁴² وعن محمّد بن [30ظ] علي رضي الله¹⁴³ عنهما قال: «نحن آل محمّد نأكل الثوم والبصل والكرات.» وكراهة البصل في ذهاب المسجد ثبت بالحديث،¹⁴⁴ وهو مباح الأصل¹⁴⁵ ومكروه لغيره، وهو الأذى بدليل الشرعي.¹⁴⁶

واعلم: أنّ النهي المطلق عن الأفعال الحسيّة¹⁴⁷ يدلّ على القبح لعينه إلّا إذا قام الدليل على خلافه، فإنّه يقتضي القبح لغيره، كنهى¹⁴⁸ عن اتّخاذ الدوابّ كراسي، والمشى في نعل واحد، فإنّ الدليل دلّ على النهي لمعنى الأذى فيهما¹⁴⁹ بخلاف الدخان؛ لأنّه حلال¹⁵⁰ شرعاً وطبعاً كبصل، ولم

121 ر + والفساد.	138 ق - المفسّرة.
122 ر - الطبع.	139 ق + عليه السلام.
123 ر: والإيمان.	140 ر: فإنّ من مستطابه العرب.
124 ر: الطبع المستقيمة المذكورة.	141 هو نصر بن محمّد بن أحمد بن إبراهيم السمرقندي
125 ر + لا مكان التناول له أو.	الفقيه أبو الليث (ت. 373هـ/983م). وله كتاب النوازل
126 ر: الذي ليس.	وخرّانة الفقه وتبنيه الغافلين. أنظر: جواهر المضيّة
127 ق: صاحب طبع كامل.	للقرشي، 196/2.
128 ر: والعجم، لقوله تعالى: (وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً	142 سنن الترمذي، 1810
لِلنَّاسِ... [سبأ، 28/34].	143 ر + الله.
129 ر + ولا تكن من المحرّمين ما أحلّ الله.	144 ر + أكله جائز بالكتاب والسنة.
130 ر: كالجيفة والقدرة.	145 ر - وهو مباح الأصل.
131 ر + وأكلها.	146 ر: ومكروه لمعنى الأذى في المساجد لقوله عليه
132 ر + وهو حرام شرعاً كما مرّ.	السلام: "من أكل البصل فلا يقربنّ مسجدنا" الحديث.
133 ق - فيه.	147 ر + أي الخواص الخمسة.
134 ر + فلا اعتبار لطبعهم.	148 ر + أكل البصل.
135 ر: لأنّ الحكم فيه بني.	149 ق + ومثله البصل والكرات.
136 ر: وجعل الأقلّ والبوادي والفقراء والعجم شاذّاً.	150 ر + طيّب.
137 ر: الطبايع.	

يرد من الشارع دليل على كراهته لمعنى الأذى. والقياس عليه باطل؛ لأنّ الاعتبار بالأمثال صنعة¹⁵¹ الرجال، ودعوى الاجتهاد مع انتفاء شرطه وهم أو خيال.

الثالث: ترك الاغتسال في العيدين؛ لأنّهم قالوا ويستحبّ الاغتسال فيهما دفعًا للتأذي بالرائحة الكريهة كالعرق والوسخ والدرن، فهي ممّا يتنقّر عنه الطبع السليم وإلا لا يقولون دفعًا للتأذي إلخ،¹⁵² إلا أنّه ليس بحرام ولا مكروه شرعًا؛¹⁵³ بل هي مكروه طبعًا.

فالتركيب¹⁵⁴ بين الأقسام: الخبيث طبعًا وشرعًا كالجيفة¹⁵⁵ والقدرة، الطيب طبعًا وشرعًا كالدخان، الطيب طبعًا دون شرعًا¹⁵⁶ كالخمر، الخبيث طبعًا دون شرعًا كالماء المنثّن أشدّ نتن في الخابية وشربه الطيب،¹⁵⁷ المكروه طبعًا دون شرعًا كالعرق والوسخ والدرن، المكروه شرعًا دون طبعًا كالبصل. [31و]

الفصل السابع: في الإسراف

تعريفه؛ تحريم الحلال أو التحديّ إلى الحرام أو إفراط الطعام.¹⁵⁸

اعلم: أنّ الأكل والشرب إلى الشبع مباح، وحرّم ما فوقه؛ لأنّه إسراف إلاّ لقصد قوّة أو دفع استحياء ضيفه، كذا في كتب الفروع طرًا، وفهم منه أنّ التعيس لأجل الدخان حرام؛ لأنّ تعريفه لم يصدق عليه فلم يكن منه¹⁵⁹ فضلًا عن العداوة للمسلمين المخلصين.¹⁶⁰ والشبع أمر وجدانيّ كالجوع، والوجدانيّات أنفسها حاصلّة عند النفس وحصول حقيقة الشيء بنفسه أقوى في التصوّر من الأمور الخارجة عن النفس؛ لأنّها أمثالها بخلاف الوجدانيّات،¹⁶¹ فلا يتصوّر الحكم على الغير بالشبع أو الجوع¹⁶² إلاّ بالإلهام أو بالوحي¹⁶³ أو بالإخبار ذلك الشخص؛ لأنّ أحوال الضمائر والوجدانيّات¹⁶⁴ لا تعرف إلاّ بها.

قال الله تعالى: ﴿...وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا...﴾ [الأعراف، 31/7]، أي بتحريم الحلال أو بالتعدّي إلى الحرام أو بإفراط الطعام،¹⁶⁵ يعني حرّم ما فوقه؛¹⁶⁶ لأنّه إفراط إلاّ لسبب المصالح المذكورة؛¹⁶⁷ فإنّه محلّ حينئذ،¹⁶⁸ ولا تأكلوا الحرام؛ فإنّه إسراف عند الشرع،¹⁶⁹ ولا تحرّموا الحلال كما حرّم اليهود بعض الشيء بالعقل؛¹⁷⁰ فإنّه إسراف، وبعض المسلمين [حرّم] الدخان بالعقل والطبع الذي نزل منزلة العدم فإنّه إسراف أيضًا،¹⁷¹ فالتدخّن إلى الشبع، وهو كناية عن عدم الاشتهاة لكثرة استعماله ومصّته¹⁷² حلال طيب وحرّم ما فوقه إلاّ لغرض الفائدة فإنّه ليس [31ظ] بسرف حينئذ.¹⁷³

151 ر: صفة.
152 ر: يتنقّر الطبايع السليمة ويدلّ عليه تعليلهم.
153 ر - شرعًا.
154 ر: فإنّ التركيب.
155 ر - الجيفة.
156 ر: الخبيث شرعًا دون طبعًا.
157 ر: الطيب.
158 ر + هذا حدّ تامّ اختاره القاضي رضي الله.
159 ر: طرًا، وشرب الدخان إلى الشبع حلال وحرّم ما فوقه إلاّ لمصلحة المذكورة وتعيس بعض الناس لأجل الدخان عبث؛ لأنّ تعريف الإسراف لم يقصد عليه وانتفاء المعرف يستلزم انتفاء المعرف.
160 ر + وأكثر العلماء العاملين.
161 ر + فإذا تيقنت هذا.
162 ر: عدم الاشتهاة.
163 ق: الوحي.
164 ق - والوجدانيّات، صح هامش.
165 ر + كذا في القاضي رحمة الله.
166 ر: فوق الشبع.
167 ر: إلاّ لمصلحة.
168 ر: حينئذ يحلّ.
169 ر: إسراف وهو حرام.
170 ر: بعض الحلال.
171 ر: إسراف، وهو حرام عظيم وفيه دليل على أنّ تحريم الدخان إسراف يجب على المؤمن الرجوع عنه، وإن لم يرجع فالحال مشكل.
172 ر: لكثرة شربه.
173 ر: لغرض مرّ مرارًا.

وزيدة¹⁷⁴ الكلام: ¹⁷⁵ أن الأفعال كلها مستوية في أنها في أنفسها لا تقتضي المدح والذم والثواب والعقاب، وإنما صار كذلك بسبب أمر الشارع حتى لو عكس لكان الأمر بالعكس. فالحسن ما حسنته الشرع، والقبیح ما قبحه¹⁷⁶ الشرع، فمعنى قولهم: إنّه لم يرد نهى شرع تحريمًا أو تنزيهًا كفعل الله تعالى، والواجب والمندوب والمباح،¹⁷⁷ ويصدق على فعل البهائم وغير المكلف. ومن ادعى حرمة بعد تحقيقنا فهو ليس من مذهب الأشاعرة؛ بل هو من المعتزلة التي اثبتوا القبح الشرعي بالعقل،¹⁷⁸ عصمنا الله وإياكم.

فإن قلت: هل في تركه أولوية؟

قلت: تركه أولى؛ لأنه من الورع¹⁷⁹ لا لاحتياطه عن الحرام أو شبهته أو لكرهته؛ بل لأنهم قالوا: أن¹⁸⁰ الزهد في الحرام فرض وفي الحلال تطوع، والزهد في الحلال أفضل.¹⁸¹

فإن قلت: كان الزهد والورع يخالف الشرع وحكمه.

قلت: فاعلم، أن الشرع موضوع على اليسر والسماحة، قال عليه السلام: «بعثت بالحنيفية السمحة السهلة».¹⁸² والورع والزهد موضوع على التشديد والاحتياط كما قيل: الأمر على المتقي أضيّق من عقد الشعر. وكلاهما في الأصل واحد لكن الشرع حكمان: حكم الجواز وحكم الأحوط والأفضل. فالجائز يكون له حكم الشرع، والأفضل والأحوط حكم الورع فيها مع تميّزهما واحد في الأصل. فافهم ذلك راشدًا وكن من الزاهدين.

الفصل الثامن: في الخاتمة

التنعم [32و] بالدخان جائز شرعًا كما جاز في الفاكهة.¹⁸³ قالوا: والتنعم بالفاكهة مباح¹⁸⁴ قبل الطعام وبعده زيادة على الغداء الأصلي حتى يسمّى النار فاكهة الشتاء، والمزاح فاكهة لوجود زيادة التنعم فيها؛ ولذا قال الإمام الأعظم رضي الله عنه: إذا حلف لا يأكل فاكهة فأكل عنبًا أو رمًا أو قثاء لم يحنث؛ لأنّ هذه الأشياء ممّا يتعدى به ويتداوى بها¹⁸⁵ فلا يكون منها بخلاف سائرها؛ فإنّها¹⁸⁶ فاكهة لأنها زيادة على حاجة البقاء وهي الغداء، كذا في الهداية وشرحه¹⁸⁷ العناية¹⁸⁸ وكذا الثوب مستحب، وهو¹⁸⁹ لبس الثياب الجميلة والزينة والتزيين، وإظهار نعمة الله تعالى خصوصًا إذا كان ذا علم إذا لبسها لغير كبر. قال عليه السلام: «إنّ الله يحبّ أن يرى أثر نعمته على عبده».¹⁹⁰ وإنّه

¹⁷⁴ ر: وحاصل.

¹⁷⁵ ر + في هذا المقام.

¹⁷⁶ ر: أقبحه.

¹⁷⁷ ر + كالدخان مثلاً، فإنّها كلّها حسن.

¹⁷⁸ ر: غير المكلف، لعدم ورود النهي، وتحريم الدخان قبيح لورود النهي على تحريم الحلال، فمّر تشبيهها قطّة عن مراتب البهائم والحشرات، هذا كلّ مذهب أهل السنّة والجماعة بخلاف المعتزلة؛ فإنّهم يجعلون العقل علّة موجبة للقبح والحرمة من غير احتياج إلى الشرع، كذا في الأصول.

¹⁷⁹ ر - لأنه من الورع.

¹⁸⁰ ر: لاحتياطه عن الشبهة أو الكراهة أو لاجتنابه عن الحرام؛ بل لكونه من الورع؛ لأنّهم قالوا للشرع حكمان: حكم الجواز وحكم الأحوط، فالجائز يكون له حكم الشرع والأحوط حكم الورع.

¹⁸¹ ر + وأولى؛ ولذا لا يستعمله بعض الصلحاء والمتعصّب يظنّ أنّه حرام أو مكروه، فيقتدي به ويبغض المؤمنين ولا يعلم إنّ اقتداء الطاهر بغير طاهر ليس بجائز.

¹⁸² المعجم الكبير للطبراني، 200/8. ونصّه: «إنّما بعثت بالحنيفية السمحة، ولم أبعث بالرهبانية البدعة...»

¹⁸³ ر - فإن قلت كان الزهد ... كما جاز في الفاكهة.

¹⁸⁴ ر: جائز.

¹⁸⁵ ر - ويتداوى بها.

¹⁸⁶ في هامش ق: لأنّ التفكّه في اللغة التنعمّ زيادة على الغداء الأصلي.

¹⁸⁷ ر - شرح.

¹⁸⁸ ر + وبهذا بطل قول من قال الدخان ليس بغداء ولا بدواء وكلّ شيء كان كذا فأكله وشربه حرام يعني لا نسلم عدم غذائية ودوائية ولو سلم لكن لم لا يجوز أن يكون من التنعم كالفاكهة، وكما أنّ الدخان والفاكهة من التنعم جاز تناولها جاز أيضاً. | العناية للبايرتي، 119/5.

¹⁸⁹ ر - وكذا الثوب مستحب، وهو.

¹⁹⁰ سنن الترمذي، 2819.

عليه السلام ليس في الجمع والأعياد¹⁹¹ رداء قيمته أربعة ألف درهم. وكان الإمام الأعظم رضي الله عنه يردى برداء قيمته أربع مائة دينار، كذا في الصلوك شرح تحفة الملوك¹⁹².

أيها الأخ الأعزّ، الحلال بيّن والحرام بيّن، قال عليه السلام: «إِنَّ اللَّهَ أَحَلَّ حَلَالًا فَاحْفَظُوها وَحَرَّمَ حَرَامًا فَاجْتَنِبُوها، وَحَدَّ حُدُودًا فَلَا تَعْتَدُوها، وَسَكَتَ عَنِ أَشْيَاءَ رَحْمَةً لَكُمْ مِنْ غَيْرِ نَسِيَانٍ فَلَا تَبْحَثُوا عَنْهَا»¹⁹³. وكلّ شيء ما لم يكن قطعياً¹⁹⁴ الثبوت بأيّ لسان يقال: هذا حلال وهذا حرام مثلاً الدخان حلال طيب لقوله تعالى: ﴿...وَيُجَلِّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ...﴾¹⁹⁵ [الأعراف، 157/7] لاستطاباتهم، والجيفة¹⁹⁶ حرام لقوله تعالى: ﴿...وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمْ [32ظ] الخَبَائِثِ...﴾ [الأعراف، 157/7] لاستخبائهم، ما لم نجد فيه نصّاً فنكل علمه إلى الله ورسوله¹⁹⁷. ولا نتكلّم به ولا عبرة بأقوال أهل الهواء¹⁹⁸ والتعصّب¹⁹⁹ وأصحاب العقل؛ فإنّ الدين سمع عن صاحب الشريعة²⁰⁰ وليس فيه للعقل استقلال واهتداء بنفسه²⁰¹ فالاحتياط في مثل هذا الزمان أن لا يعمل بكلّ رسالة²⁰² غير موافقة ولا مطبقة بكتاب²⁰³ أهل السنة²⁰⁴.

قال القاضي: «ومن فوائد هذه القصة، أن لا يبادر إلى إنكار ما لا يستحسنه، ففعل فيه سرّاً لا يعرفه»²⁰⁵. قال الله تعالى: ﴿...أَتَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ [الأعراف، 28/7]، قال القاضي عليه رحمة الباري: ²⁰⁷ «وفيه دليل على أن كلّ قول لا دليل عليه فهو جهالة»²⁰⁸. فالحياء من الله تعالى²⁰⁹ لازم لأنّ الحياء شعبة من الإيمان، إنك²¹⁰ تترك شيئاً²¹¹ احترازاً عن اللوم اللائم الجاهل²¹² فلم تحترز من إفتراء على الله تعالى²¹³. فالحياء من كشف العورة، ومباشرة المرأة²¹⁴ بين الناس جبليّ، يستخبئه الطبع السليم، خلقه الله تعالى في جميع النفوس²¹⁵ من الكافر والمسلم. والحياء من فعل الزنا والخمر والإفتراء²¹⁶ على الله وعلى رسوله عليه السلام²¹⁷، إنّما في عين الإيمان منها²¹⁸، فالحبّ لله والبغض لله لا لتعصّب ولا لمنصب.

وأنا لست بشارب الدخان أصلاً، لكن الإنصاف نصف الدين، وتلبس الحقّ بالباطل باطل، فلا تلتفت إلى قول لفاف ومخالف للعلماء والحكماء، طبعاً في أن يقول العوام ما أعظم شأن ذلك العالم

¹⁹¹ في هامش ق: الجمع، جمع الجمعة، والأعياد جمع العيد.

¹⁹² أي هديّة الصلوك شرح تحفة الملوك في الفروع لمحرّم بن أبي البركات محمّد الزبلي السيواسي الحنفي (ت. 1000هـ/ 1591م). انظر: هديّة العارفين، للبغدادي، 5/2.

¹⁹³ ر + وسكت عن أشياء رحمة لكم من غير نسيان فلا تبحثوا عنها، رواه دارقطني. | سنن الدارقطني، 325/5. ونصّه: «إن الله عزّ وجلّ فرض فرائض فلا تضيعوها، وحرّم حرّمات فلا تنتهكوها، وحدّ حدوداً فلا تعتدوها، وسكت عن أشياء من غير نسيان فلا تبحثوا عنها».

¹⁹⁴ ق: قطعياً.

¹⁹⁵ ق: أجلّ لكم الطّيّبات.

¹⁹⁶ ر: القذرة.

¹⁹⁷ ر + عليه السلام.

¹⁹⁸ ر + والبذع.

¹⁹⁹ ر: والمتعصّب.

²⁰⁰ ر: أصحاب الشرع.

²⁰¹ ر + إلّا في إثبات الواجب الوجود عند الحنفيّة.

²⁰² ر: كلام رجل.

²⁰³ ر: بكلام.

²⁰⁴ ر + والجماعة، فإنّه يقول ما يشاء إن شاء يستحسن وإن شاء يستقبح برأيه الفاسد، قال القاضي رحمه الله وفي قصّة موسى وحضر عليهما السلام ²⁰⁵ ر: لا نعرفه. | أنوار التنزيل للبيضاوي، 291/3. ²⁰⁶ ق - تعالى.

²⁰⁷ ق - قال القاضي عليه رحمة الباري.

²⁰⁸ ر + فالجاهل عدوّ الله والملائكة والمؤمنين. | أنوار التنزيل للبيضاوي، 119/3.

²⁰⁹ ق - تعالى.

²¹⁰ ر - إنك.

²¹¹ ر: الدخان.

²¹² ق - اللائم الجاهل.

²¹³ ر + تعالى، فتقول: إنّ الله حرّم الدخان.

²¹⁴ ر: والتغطّ وغير ذلك.

²¹⁵ ر: الناس.

²¹⁶ ر: الفعل الحرام كافتراء.

²¹⁷ ر + وتفسيق المؤمنين بفعل الحلال مخصوص بالمؤمنين الكاملين فقط. فحصل الفرق بين الحياء الطبيعي والحياء الإيماني كما حصل بين الخبيث الطبيعي والخبيث الشرعي والطيب الطبيعي والشرعي.

²¹⁸ ر - إنّما في عين الإيمان منها.

الفاضل العامل؛ إذ وجد مسألة حرمة الدخان واستخراج ما لم يجده وما لم يستخرجه أحد من أفاضل، وعمل بما علم وغيره من العلماء الشاربيين ليسوا بعاملين.

والقول فيه كثير وذكره في المدّة اليسيرة عسير؛ فلهذا اقتضت الكلام على هذا المقدار من أنّ الإكثار منحطّ عن درجة الإعتبار وغير مقبول عند أولي الأبصار. فالمرجوّ ممّن جبل طبعه على العدل والإنصاف، وعصم خلقته عن التعصّب والاعتساف أن لا يبادر إلى الردّ في بادي الرأي؛ بل بعد إمرار النظر بالتوجّه والسعي فما ظهر من الفترة والخلل، أصلح بقلم الإفصاح، وأفصح مع رقم الإفصاح، وإن جئنا بفصاحة وبلاغة فأقبل قبولاً حسناً.²¹⁹

وجعلنا الله تعالى وإياكم من زمرة العالمين المتّصّفين، ولا تجعلنا من زمرة العاندين الجاهلين، والحمد لله ربّ العالمين، والصلاة والسلام على محمّد وآله أجمعين.²²⁰

سوّره منلا محمّد سنة 1117 في شهر الرجب.²²¹

²¹⁹ ق - وأنا لست بشارب ... فأقبل قبولاً حسناً.

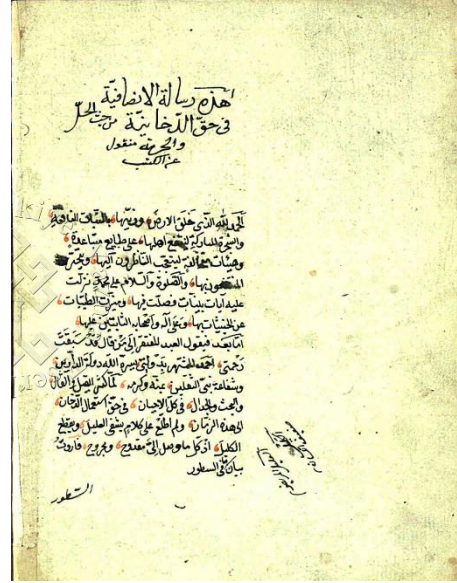
²²⁰ ق - والصلاة والسلام على محمّد وآله أجمعين.

²²¹ ر: قد وقع الفراغ من تحرير هذه النسخة في يركوك

حالا واقع في شفير طونه، هو الماء الجاري اسمه

طونه، من يد إبراهيم بن محمّد المرزيفونى في أوائل شهر شعبان شريف غفر لهما، تاريخ سنة 1159.

Ek 2: Kasıdecizâde 672 nüshası ilk ve son sayfalar

Ek 3: Raşit Efendi 27039/7 nüshası ilk ve son sayfalar

